Із щоденника хворої: "... І стоїть той тихий осінній сум, що буває на одинокому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо в невідомий дальній димок..."

I

Над сторожкою тишею санаторійного закутка метнувся молодий голос і — пропав. Але дзвінкий відголосок, затихаючи за дальніми осоками, ще довго стояв над рікою.

— Ма-а-айо!

На зоні конав ніжний присмерк. Вечір стояв струнký, прозорий і легкий, мов трусиковий пух. Крізь гущавину кучерявих дерев линула тиховійна жура. Стояло глибоке літо. Над верандою жевріла голубоока суєта вечірнього неба, а з безодні виринав молодик: неясні лінії і мідний німий хребет.

На Гралтайських Межах ледве чутно кричав санаторійний і дурень.

І тоді ж із-за пишної яблуні вийшов ординатор і пішов по доріжці — суворий, у білому халаті, пенсне в землю. Він провіряв останню лежанку. На другому краю санаторійної зони суєтилась сестра з термометром. Потім сестра пішла березовий куток, підійшла до порожніх койок і сказала:

— Ах, Боже мій! І сьогодні шоста палата? Де ж Майя?... Де ж, нарешті, анарх?... А-ах, Боже мій!

Але їй ніхто не відповів. Тільки легенький вітер шамотів у дикому малиннику й виганяв на трави табунці зелених хвиль.

Сестра трохи постояла в роздум’ї й раптом кинула, повертаючись до койок з хворими:

— Скажіть, будь ласка, анархові, що я йому цього не пробачу. Це ж неможливо! Який же це режим? — І пішла туди, де стояв суворий ординатор…

Потім хтось вибіг за зону і — в рупор:

— Аго-о-ов!

Насторожилася ріка й понесла озов на низини, на плеса, і замираючи. І знову нічого не чути. Тільки зрідка з десятин міської в’язниці долітав волохатий гомін: то кричав глухим напруженим криком тюремний наглядач.

Нарешті з дикого малинника вискочила Майя. Слідом за нею своєю звичайною млявою ходою — величезний волохатий анарх. Скоро лежали на своїх койках і перекидались фразами. Скоро заговорила й Унікум: вона ніколи в таких випадках не мовчала. Унікум має для цього спеціальну тираду, що в ній згадується Савонаролу, флорентійців, аскетизм, жах, ридання й т. д., і все це недвозначний натяк на анарха.

Хтось позіхнув. Очевидно, тирада не тільки на того, кому її було призначено, але й на решту публіки вже не впливала. Проте незабаром і сама Унікум замовкла: мабуть, і їй було нудно. І справді: промову її зовсім не розраховано на анархову запальність. Вона добре розуміє, як важко розторсати цього ведмедя. Сказала — і все!

Тільки за півгодини миршавий дідок (лежав тут недалеко), прокидаючись, згадав:

— Хе... Хе... Тавонарола!

Цим би, очевидно, і зліквідовано було відголоски на тираду Унікум, коли б не Хлоня.

— А що то значить "тавонарола"? — спитав він дідка, нервово одкинувши голову.

— Тантіменталітм — от що! — кинув дідок і за хіхікав.

Цього було досить. Така відповідь зірвала Хлоню, "нашого оригінального пацанка", як його називали хворі, "нашого меланхоліка", що за кілька місяців встиг чотири рази збігати до ріки топитися.

Хлоня зірвався з місця і, підбігши до дідка, закричав істерично.

— Ну да! Ну да! Сентименталізм!.. Але ти розумієш, що це? Чуєш, чортова тютя?

Всі обернулись. Це ж неможливо! Який-небудь молокосос — і так поводиться з дорослими. Сестра мусить обов’язково доложити ординаторові. Хіба анарх маленький? Та він же дідка може одним пальцем убити! Хіба він не постоїть за себе, коли він всерйоз приймає цю кличку? А що тут особливого? Невже Савонарола — таке погане ім'я?... Нарешті, чого ж анарх мовчить?... От ще байдужий ведмідь!

А з Хлонею треба покінчити. Бо ж і справді ніхто нічого не знає про справжній душевний стан цього хлопця. Можливо він просто рисується... А коли він істерик, треба лікуватися, для цього єсть спеціальні лікарні. Не можна допускати, щоб він наводив терор на весь санаторій.

Сестра Катря заспокоювала хворих. І коли на койках стихло, вона звернулася до Хлоні:

— Навіщо ви так?... Ах, як негарно!

Хлоня мовчав.

Анарх теж не промовив жодного слова. Всі ці "історії" давно йому обридли, і він не буде втручатися в розмову.

Краще він буде уважно дивитися на чисте прозоре небо і мріяти. І він мріє. Він бачить, як у небі росте хрустальна фортеця з неможливо синім фасадом, як по безкрайому горовому океані, починаючи свій повітряний путь від експериментальної ферми, пливуть білі барашки на своїх білорунних човнах. І коли б не цей негарний смішок, що ним весь час сміялася Майя (була в тому смішку якась неприємна нотка), анарх почував би себе цілком добре. Принаймні зараз.

Майя знову засміялась.

Звичайно, можна повернутись і спитати, чому їй так весело. Але ж це даремно: Майя скаже, що вона згадала щось смішне. На тім і крапка. А справді це не так. Він має на це докази.

Нарешті, всі ці ідіотські історії з Савонаролою, безперечно, не обходяться без її злого язичка.

Сестра Катря остаточно заспокоїла хворих. Власне, ніхто й нікого не хотів ображати (виправдувався дехто), і зроблено невеличкий тарарам лише для того, щоб трохи збаламутити тихе озеро сірого санаторійного будня.

Над санаторієм стояла сторожка тиша. Проходила остання лежанка. Розкидані по садку койки вже не перекидались голосними фразами. Хворі чекали вечері.

Але за чверть години до дзвоника біля пустельної клумби на північному краю будинку раптом виросла фігура. Одразу ж мало не всі звернули на неї увагу.

Майя цієї фігури не бачила. Вона повернулася до анарха й сказала:

— Ну… як діла?

— Не знаю! — неохоче кинув той.

Тоді Майя підвелась і сіла біля нього. Потім погладила його волохату голову своєю вихоленою рукою:

— Ах ти, моя волохатко!

— Майо!.. Не треба! — тихо сказав він і взяв її не в міру тонку талію в свою мускулясту руку.

Вона засміялася тихим смішком, кокетливо опустила голову, швидко метнула погляд, схопила його погляд і обидва перевела до тонкої сорочки на свої тугі грудні яблука.

— Не тре-ба? — протягнула Майя, і, зиркнувши на веранду, раптово скинулась: — Савонаролочко! Він і досі тут?

Атож! І справді біля клумби з клунком метранпаж. Сьогодні зранку він прийшов у санаторій і рішуче заявив, що не піде

відціля. Це було трохи комічно, але й трохи трагікомічно, як дехто казав.

Метранпаж заявив, що він хоче оселитись на санаторійній зоні. Він має від свого виробництва відпустку, та він не має можливості подихати свіжим повітрям. А через те, що в державних санаторіях завше забрано всі безплатні місця і — між нами кажучи (на це "між нами кажучи" метранпаж зробив декілька наголосів) — не тими, кому слід забирати, — він революційним шляхом хоче виправити деякі дрібненькі хиби "нашого" апарату.

Дзвонили до губздраву. Не було начальника: буде ввечері. Метранпаж чекав.

— Коли хочеш — це мені подобається, — сказала Майя, — бо це справжня упертість.

— Упертість — то так, але подивіться на анарха, — говорила на дальній койці Унікум. — Це ж цілі океани іронії, цілі таємниці анархістської мудрості. Як же: республіка покинула метранпажів!

Унікум і тепер ніхто не відповідав.

Падало сонце. Нечутно гриміло за рікою нагартованим за день жовтожаром. Ухнув сич...

Анарх раптом згадав тихий негарний смішок. Він подивився на Майю й коротко кинув:

— От!

— Що от? — суворо, міняючи тон, спитала та. — Особливого нічого не бачу.

Вона розуміє, куди закидає він, і вона цинічно заявляє, що її не тільки радує, але й злить метранпажева впертість. Майя добре знає життя й знає таких плебеїв, котрі тільки-но й корисні, що своєю товстозадою під боком. Ця ж, остання, продає на бульварі бублики (мухи загадили) або гнилі вишні: на фунт півфунта хвостиків — і плює на все і вся.

— Але це ж ти про дружину? — вставив анарх.

— Знаємо! — грубо кинула Майя. — Знаємо, що таке вплив оточення!

Він не сперечався, він навіть був незадоволений, що, не стримавши себе, необережно кинув це "от". Він знав: спогади про цю невеличку сутичку з Майєю будуть тримати його в поганому настрої декілька днів… І, власне, навіщо це робити? Коли він незадоволений з санаторійної публіки і вважає, що їй не місце тут, коли він так уже симпатизує опозиції, то, по-перше, чому анарх тут живе? По-друге, і сам він недалеко одійшов від Унікум, припустимо.

— Нє! Зрозумійте, — говорила десь Унікум. — При чому тут ми?

— Е, на злодію шапка горить, — викрикнув хтось. — Плебеї все розуміють. Пора б на викиньштейн! Пора б дати місця метранпажам.

— Махаївщина! — і Унікум удавано позіхнула.

Перекидались фразами, мов фліртували: гостро. Анарх подивився на клумбу: до метранпажа підійшла сестра.

Тоді заворушилася зона. Кожне навіть нікчемне явище зустрічали тут із хвилюванням, із сваркою. Хтось сказав, що метранпажа беруть у санаторій, і полетіла чутка по койках.

Одна рудоволоса дама скочила з ліжка й запитала:

— Ви не бачили, який він?… Дуже старий?…

— Так що метранпажі не котячої породи! — вульгарно відрубали плебеї. — "Пуговки не вкрутиш!".

— Галдіть! — і дама сплюнула.

Але шум не стихав.

…І тоді ж рішили, що перший метранпажів учинок був досить оригінальний. Ця нова особа, безперечно, буде розвагою на протязі кількох санаторійних буднів. Від метранпажа чекали нових трюків.

Вже світлові тіні пали на яблуні, і яблуні стояли тихо, нерухомо. Пухові сплески повисли над рікою: грали верховоди. Від кошари запахло дальнім гноєм.

— Тям! Тям! Тям! — прозвучало біля центрального будинку.

Розбитим черепком міді кінчалась остання лежанка. Хворі підводились і йшли до веранди.

II

На другий день узнали: метранпаж — із центру, прізвище — Карно! Він одразу ж всіх зацікавив. Зацікавив і своєю поведінкою і своїми манерами.

Він, скажімо, дивився завше так, ніби говорив із людиною на дві голови нижчою за себе: якось зверху вниз ухитрявся він ставити свої очі, і так з усіма, навіть із тими, кому він був по плече. І коли потім (ще приклад) йому приходилось зустрічатися з випадковими людьми, які не знали його, він, ведучи з ними розмови, трохи нервувався й доти тягнувся навшпиньки, поки його співбесідник не здавав, як казали санаторійці, "внутрішні" позиції.

Колись, коли падали легкі тіні, з дального поселку до гори підвівся важкий гул: полудневий шабаш. Це було перед другою лежанкою.

Хлоня подивився задумано в гущавину дерев і сказав, звертаючись до метранпажа:

— Чуєте, як гудить? Як вам? Подобається?

Анарх чомусь подумав, що Карно нічого не скаже, а миршавий дідок і зараз буде фольконіти гнилими зубами. Тому він і одвернувся до веранди.

Дідок і справді щось сказав. І те, що він сказав, було, як і завжди, безглузде. Анарх не втерпів і підвівся. Він подивився навкруги себе: нікого з медичного персоналу не було. Тільки сестра Катря маячила під яблунею з одуванчиком у руці.

Стояла гаряча тиша. Навіть одуванчик, коли сестра Катря дмухнула на нього, спалахнув, як фейєрверк, і розтанув у просторах білим димком.

Анарх пішов повз койок, що на них лежали хворі. Недалеко він почув розмову. Один із хворих натхненно розповідав про барикади під Києвом, про божевільного Муравйова, про арсенал.

За асоціацією — божевільний Муравйов — він подумав про розстріли й тут же, зиркнувши на оповідача, раптом згадав, що ординатор наказав сестрі поповнити про його анамнез. І це неприємно вразило й зіпсувало й без того поганий настрій. "Для чого анамнез?" І йому раптом прийшло в голову, що анамнез — причіпка: просто треба комусь поповнити його біографію.

Словом, сьогодні він знову відчув тривогу.

До анарха підсунула койку Унікум. Праворуч лежала Майя, ближче — метранпаж.

— Чому я з вами так мало говорю? — спитала Унікум, звертаючись до анарха.

Хтось пирхнув: цю солом’яну вдовушку, безперечно, мучить еротоманія. Вона буквально й остаточно нікому не дає покою.

— Знаєте, краще було б, коли б ви до мене не приставали!

— Що? — скрикнула Унікум.

Хтось ще раз пирхнув.

Тоді Унікум, щоб вийти з ніякового становища, підвелась і погладила своєю рукою загорілі анархові груди. Потім нахилила голову на бік, на дикий малинник: мовляв, ходім! І раптом одвернулась.

— От іще нелюдимий!

— І справді: якийсь Мендель в окулярах, — сказала Майя, втручаючись у розмову, і кинула до анарха: — Чого ж ви? Сама ж кличе, ну, і йшов би!

— Нікого я не кличу, — образилась Унікум. — Подумаєш, яка цяця! — і понесла свою койку до веранди.

Майя випровадила її іронічним поглядом, потім розставила руки й затопила яблуневий глуш:

— О-о-о!

— Так кричить санаторійний дурень! — подав із дальньої койки психопат.

— Коли хочете знати, так кричить життя! — кинула в бік Майя.

Психопат усміхнувся: "Життя?". Він ніколи цьому не повірить. Дідок правий: у неї, безперечно, хворий огник в очах.

"О" пішло в глуш, у бур'яни й там поринуло, щоб більше не вернутися. Але "о" стривожило медичний персонал. Прибігла сестра й одразу ж накинулась:

— Не можна так, Майо, — сказала вона. — Що ви робите? Я ординаторові скажу!

Майя звернулася котятком. Майї нема. Майя ніколи не кричала.

— Хто ж?

— О! — і Майя показала пальцем на анарха.

Сестра до нього; мовляв, такий серйозний — і на тобі. Що це з ним? То невчасно на койку лягає, то ще що-небудь. Це ж недисциплінованість! Так порушувати санаторійний режим ні в якому разі не можна. Він мусить негайно себе виправити — інакше, будуть неприємності.

Але сестру несподівано перебив метранпаж.

— Це кричали вони! — сказав він, роблячи наголос на "вони", і махнув рукою в Майїн бік.

— Що? — зробила здивовані очі Майя.

— Нічого! — спокійно сказав Карно і потім раптом спитав, звертаючись до анарха: — А що то у вас лежить у кишені?

— В кишені?

— Я питаю: що то у вас лежить у кишені?

Анарх зиркнув на свою кишеню й тут же почервонів. Проходячи повз загороджений молодняк, він зірвав три яблука, що їх хотів дати Хлоні. Тепер Карно його несподівано поставив у таке становище, ніби він тільки те й робить, що нищить заборонений молодняк.

— Яблука, — сказав він і витяг їх.

— Яблука ж заборонено рвати, — кинув метранпаж і перевів свій іронічний погляд на Майю.

До цього часу анарх жодного разу не говорив із Карно. І тепер йому раптом здалося, що метранпажів голос він уже десь чув. Анарх навіть пам'ятає: саме такий упертий, повний сарказму, з гаркавим акцентом.

Сестра здвигнула плечима й одійшла від койки. Наступила ніякова мовчанка. Майя вперто дивилася на метранпажа, останній — іронічно на неї. Анарх похилив голову на плече й теж мовчав. І, коли б не дідок, що підсів до нього, він мусив би кудись одійти.

Дідок нахилився до анархового вуха й знову пошепки говорив якусь нісенітницю про Річардсона, про сентименталізм. Це була одна з його улюблених тем. Майя, мовляв, не біблійська Рахіль (смакував він далі), але щось подібне. Знаєте: фосфоричний блиск, легенька хвороба в очах, ніжка, знаєте, коли неловко сяде напроти без панталонів.

— Хе… хе… Тантіменталітм?

Анарх тільки хмурився. Він завжди мовчки вислухував цю пошлятину: то в нім прокидалась у такі моменти неможлива огида й презирство до цього безсилого самця, то раптом охоплювало бажання чути це слиняве белькотіння, що його він приймав як молитву перед своїм могутнім тілом.

Тепер анарх просто не чув дідка. Він крадькома поглядав на метранпажа і з кожним поглядом усе більш находив знайомих рис у його обличчі. Один раз йому навіть здалося, що це його старий знайомий.

Підійшла сестра Катря. А коли прозвучав дзвінок і зашуміли хворі, підійшов психопат.

Сестра Катря зривала одуванчики й дмухала на них. Одуванчики спалахували й тут же танули. Хлоня уважно дивився на цю процедуру й ніби щось згадував.

Розмови йшли на антирелігійні теми. Дійшли, нарешті, до попів, до тих, що "к чорту рясу" й на партизанських коней сідали. Говорили й про інших: про святих і преподобних Онаніїв і Озаріїв. Для відомого кола й це улюблена тема. Дідок і тут подавав пошлятину. Особливо хвилювався психопат.

— Ви кажете піп? Добре! Утилізируй і попа! Нема в нетрях ячейки — хай піп агітує з амвона. І потім я думаю, — додав він, — що і в цім оновленні ікон єсть своя прелість. По-моєму, це все-таки містика революції. Не погоджуєтесь?

Звичайно, з ним не погоджувались. Мало того, Майя назвала придуркуватим, за що психопат і образився.

Нарешті, коли біля жовтого пісочку хтось крикнув: "Хто робив — той валяв", публіка кинулась туди. І через деякий час на койці зосталися: анарх і сестра Катря.

Ця дівчина завше шукала побачення з анархом. Але природний такт і черезмірна делікатність утримували її від такої безцеремонної й уїдливої нав'язі, на яку здібна була Майя. І тому не дивно, що анарх, порівнюючи, також рідко бачився з сестрою Катрею, як і з Хлонею (останній взагалі любив самотність).

Зійшовся анарх із цією дівчиною в перші дні свого промешкання на санаторійній зоні. Близьке знайомство

почалося з того, що сестра Катря відрекомендувала йому Хлоню. Сестра Катря була тихою дівчиною, голос її ніколи не підносився на вищі нотки, і навіть тоді, коли вона хотіла висловити своє обурення, у неї нічого не виходило. Приваблювала вона анарха не красою своєю, а саме некрасивістю, в якій була своєрідна краса: саме цим трохи кирпатеньким носом і безцвітними тихими очима. Вся її одіж сиділа на ній якось незграбно, але і в цьому була своя привабливість. Особливо подобались анархові неслухняні кучеряшки з її русявого волосся, "вічна" біленька блузка, на шиї — "вічний" бантик "котиком". Чимсь древнім, забутим, але й близьким віяло від цього бантика.

І зараз, коли публіка розбіглась, анарх, зиркнувши на сестру Катрю, згадав глуху доріжку в крижовник, що по ній ходили тургенєвські дівчата.

Навкруги стояла гаряча тиша. На далеких перевалах до експериментальної ферми відходила сонячна дорога. На поверхні ріки бігали сріблясті зайчики і похило — під вагою сонця — стояли осоки. Біля домів відпочинку зрідка прокидалися голоси, але глохли в сонячній порожнечі.

Сестра Катря подивилася своїми тихими очима на анарха й сказала:

— Знаєте? Скоро їду. Подала рапорт.

— Зовсім?

— Так! Буду працювати десь в іншому місці...

— І радий за вас, і шкода, що їдете! — сказав анарх ласкавим голосом: він завжди почував необхідність говорити з сестрою Катрею задушевно.

— А ви ж коли? — спитала сестра Катря.

— Думаю, через два місяці — не більше: бачу — мене збираються затримати тут.

— Я чула. Ординатор казав, що у вас щось подібне до істерії.

— Можливо! — покривився він.

Потім сестра Катря скаржилась, що бути біля города в нетрях надто важче, ніж десь у далеких нетрях. І потім вона вже не буде сестрою. Але сестра Катря розуміє, що для анарха ця тема не зовсім приємна.

— Ну, колись і ви виїдете! — сказала вона, зиркнувши на ріку, і задумалась.

Він скинув очима в яблуневий глуш і подумав: "Колись". І раптом захотілось йому образити цю милу дівчину. Він ледве стримав себе, щоб не сказати: "А чи не хочете ви комбінації з трьох пальців?". Чому це всі певні, що він у стані повного анабіозу? Чому це всі говорять із ним таким жалісливим тоном, ніби й справді з ним діється щось неладне? Безперечно, він мусить підлікуватися… Але що з того?…

З ріки війнуло вогким росяним потоком. Сестра Катря положила руку на анархове плече й говорила, легко хвилюючись і підкреслюючи свої фрази жестами степової

дівчини: наївними і м'яко-суворими. Темою її оповідання були наші сірі санаторійні "будні", що з їх кола вона шукала виходу.

— Це якась ідіотська плутанина! — сказала сестра Катря й наївно подивилася на осоки. — Це якась ідіотська проблема, і їй нема ні кінця, ні краю. Я буквально не розберу: де починається вільний геній царя природи й кінчається крамар, світовий чортик. Знаєте, мисль підійде до цієї мовчазної стіни й робиться порожнім дріб'язком. Ви не думайте, що я тут, на санаторійній зоні, давно. Ні, я більш, як півроку, ніде не проживу. Це — натура. Іноді дивуються: я така тиха, смирненька дівчина — і така непосидюща... І уїду я відціля все для того ж: шукати виходу з цього тупика, з цієї буденної мізерії...

Потім сестра Катря говорила, що її давить якась невимовна тьма. До того ж, сестра Катря певна, що основної проблеми, яка виникає з природи людини, незалежне від її переконань, виховання ect, саме: де починається вільний геній царя природи й кінчається крамар, світовий чортик — цієї проблеми ще ніхто не розв'язав. Сестра Катря гадає, що навіть уплутавши сюди Шпенглера, Бергсона, революцію, кохання й мільйон інших дрібниць, можна здобути тільки одну мовчазну стіну, перед якою й буде стояти мисль. Сестра Катря гадає, що прогноз на майбутнє поставити можна, але вона говорить про сьогоднішній день.

— І нарешті, — і сестра Катря зітхнула, — я говорю про день, який буде через п’ятсот літ? Ви мене розумієте? Так, товаришу! Я гадаю, що тут треба щось найти. Знаєте — підійти не гарячково, тихо, повільно й пошукати. Тут десь, безперечно, криється помилка.

Сестра Катря скінчила й наївно розвела руками. Анарх подивився на неї й згадав її вікно, в якому до глухої ночі він

часто спостерігав що дівчину в стосах книжок. І в цей момент він відчув якусь спорідненість із нею і, добре знаючи собі ціну, він подумав із любов'ю: "Дон Квізадо!"

Але тут же анарх почув ізбоку метранпажів голос. Той, очевидно, давно вже стояв позаду їх. Ця миша без хвоста (як казали хворі), цей Карно нахабно подивився на анарха, подав уперед своє гостреньке обличчя й спитав із відтінком гаркавого сарказму:

— А дозвольте взнати: з якої це оперетки? Єсть різні оперетки. Наприклад, "Вєсьолая вдова".

— Це ви до мене? — спитала сестра Катря.

— До вас, баришня, — кинув Карно.

Сестра Катря засміялась: хіба ж вона баришня? Це ж помилка: вона тільки дівчина. І сказала метранпажеві, що вона трохи цікавиться філософією. Словом, треба пізнати природу людини. Це, безперечно, щільно прилягає й до марксизму. Але це ні в якому разі не вульгарний.

Потім сестра Катря, маючи на увазі, що говорить із "примітивною особою", з’ясувала ще й так:

— Ну, це, припустимо, як і між робітництвом буває: єсть свої "ізобрєтателі". Ви мене розумієте?

Коли сестра Катря говорила, анархові було ніяково: вона мов дитина. Але, зиркнувши на Карно, він раптом пізнав до нього почуття ворожнечі.

Проте він нічого не сказав і підвівся. За ним — і сестра Катря. Підійшовши до веранди, анарх інстинктивно, почуваючи на собі погляд, повернувся і зустрівся очима з Карно.

Метранпаж стояв на тім же місці й криво всміхався.

III

Не встигла сестра Катря зійти на веранду, як її хтось покликав із їдальні.

— Я все-таки не гублю надії ще поговорити з вами, — сказала вона й зникла за дверима.

Анарх сів за стіл і став переглядати газету.

За другим столом сиділа Унікум і родина однієї худорлявої хворої.

— Як живемо? — сказала Унікум. — На зоні все автоматично робиться.

— А все-таки?

Унікум зітхнула, ніби їй і справді не хотілось говорити.

— Ну, коли ви так настоюєте, — почала вона, — то слухайте. О восьмій годині дзвоник, потім сніданок, другий сніданок, обід, чай, вечеря. Між ними лежанки, з яких одна — мертва. В години лежанок завше непорозуміння з сестрами. Як бачите, без цього не можна: один хворий — недисциплінований, другий — просто випадково не дотримується режиму. Наприклад, на мертвій лежанці замість

того, щоб лежати колодою: дехто зривається й кудись уходить… А то з куріями нелади, бо ж режим не дозволяє вживати тютюну.

— Хіба? — чомусь здивувалась родина.

— Так! — казала далі Унікум. — Ну, а в неділю бредуть на терези важитись.

— Важитись?

Анарх підвів очі й подивився на групу за другим столом.

— А що, як би ви підвелись! — говорила родина худорлявої хворої, звертаючись до Унікум.

— Для чого це?

— Та ну-бо не соромтесь!

Нарешті, Унікум зрозуміла, в чому справа, і підвелася. Тоді родина сказала:

— Ах, який у вас торс… прелість!.. Невже ви стільки це за півтора місяця?

— Да! — побідно сказала Унікум.

— Ох, яка ви симпатична женщина! — похлопала родина Унікум по її гладкому торсу й звернулась до своєї родички: — Як же ти, Анелічко?… Ну?

Худорлява хвора раптом заплакала.

Тоді родина обурилась: це ж неможливо! Тут щось єсть! Або сестри, або ординатор винні. Знаємо, мовляв, цю публіку: специ! Вони обов'язково переговорять із товаришем ікс.

Худорлява хвора ще плакала й радила своїм родичам звернутися спершу до ординатора. Тоді Унікум запропонувала їм свої послуги й повела всіх у докторський кабінет.

Коли група зникла в дверях і заглухли її кроки, анарх знову відчув якийсь неприємний накип на серці. Ті невидимі ланцюжки, якими його зв'язано було з Хлонею, сестрою Катрею і, особливо, з Майєю, раптом почали потроху розпадатись, і всю його увагу перенесено було на метранпажа. Навіть незадоволеності собою він зараз не почував. Якась неясна тривога, якесь передчуття стало в нім.

Але в цю хвилину повернулась сестра Катря й підійшла до нього.

— Я вам не перешкоджаю своєю присутністю? — сказала вона й поправила свій чорненький бантик.

— Будь ласка! — кинув він і дав на стільці сестрі Катрі місце.

— Бачили за столом гостей із городу?

— Бачив.

— Ну і… як ви? Подобаються? От особи: так і просяться в якусь комедію.

Анарх положив руку на бильце й зітхнув. З ріки несло запахом прибережних осок. Непомітно спадав день, і на доріжки падали довгі тіні.

— І все-таки, — сказала сестра Катря, — я і цих, і інших — нікого не хочу винити. І не виню як їх не в теорії, так би мовити, а так, серцем. От тепер і розберіться: і не виню, і виню; нелогічно, але це так. Це, коли хочете, і консеквентно: теорія моїх переконань говорить, що з такими людьми я повинна завше ворогувати. За своєю теорією я не маю навіть права подавати їм руки. Але та ж теорія каже: міщанство, як і кожне соціальне зло, є просто продукт певних виробничих взаємовідносин. От і розберіться. Отже, оскільки я живу на землі, а не десь на Марсі, оскільки між мною і родиною худорлявої хворої є певна тотожність, оскільки, нарешті, я не вживаю ніяких екстраординарних заходів щодо боротьби з міщанством, — остільки я не маю права не тільки не подавати руки цим людям, але не маю права їх і обвинувачувати.

Сестра Катря ще раз поправила свій чорненький бантик і зажурно всміхнулась.

— Але, з другого боку, я не тільки повинна їх обвинувачувати, але й повинна бути їхнім завзятим ворогом. От і розплутайте мене.

Анарх подивився на сестру Катрю, на її "вічну" блузку й сказав:

— Знаєте, коли я вас слухаю, то мені здається, що це не ви говорите, а я. І між вами і мною тільки та різниця, що ви не озираєтесь, коли говорите ці сентиментальності...

— Хіба це сентиментальності? — підхопила сестра Катря.

— Так. У вас такий же спосіб думання, як і в мене. А я себе добре знаю.

— Ні, не кажіть так! — гаряче перебила сестра Катря. — Я з вами ніяк не можу погодитись. Коли ви віднімете від людини її кращі почуття, що ж тоді залишиться?

— Що? — анарх подумав і сказав: — Мабуть, машина.

— Машина? І ви це спокійно говорите? — сестра Катря знову взялася за бантик. — Ні, я цього не хочу! Я проти цього рішуче протестую. Майбуття я собі уявляю не інакше, як прекрасним запашним садом, що в нім буде хазяїном сам чоловік. В противнім разі в житті нема ніякого сенсу. Боротися для того, щоб вибороти собі право бути додатком до машини, є безглуздя.

— Але це все-таки так!

— Ні, це не так!

— Ні, це так! — і анарх одкинув волосся. — Інакше я був би не тут, а в махновськім степу. Боремося саме для того, щоб бути додатком до машини… І це воля, коли хочете, і моя, і ваша, і всіх. З цим парадоксальним твердженням ми не погоджувалися по тій же самій причині, по якій не погоджуємося і з нашею волею до смерті. По суті кажучи, ми живемо зовсім не для того, щоб жити, а для того, щоб умерти. Така наша воля. Решта — не більше, як ілюзія. І дивно було б, коли б я оголосив похід проти самого життя.

— І це ви серйозно говорите? — збентежено спитала сестра Катря.

— Цілком серйозно… Хоч це й не значить, що я примирився з таким становищем, з такою роллю на землі.

— Але почекайте. Яке ви маєте право говорити так? З таким же поспіхом і я можу…

— Безперечно. Але ваше "можу", як ви мені колись самі сказали, буде в лапках. А в даному випадку треба найти…

— Ні, ви просто перекручуєте мої слова! — з обуренням кинула дівчина. — Це було сказано зовсім з іншим сенсом.

Анарх узяв за руку сестру Катрю і всміхнувся:

— Ну, заспокойтесь… Бачите, не тільки ви гніваєтесь на мене, — я й сам ненавиджу себе, висловлюючи те, що ви зараз чули. Але що ж робити — так воно єсть і так воно буде. Для нас, безгрунтовних романтиків (а до них належите і ви, і я, і Хлоня), для нас це, безперечно, боляче. Але, по правді кажучи, і землі, очевидно, боляче держати нас на своїх плечах. Процес машинізації людини йде неухильно, і ніхто його не стримає. І наше завдання — тільки прискорювати його.

— Ніколи! — різко сказала сестра Катря.

— От бачите! Ви така тендітна дівчина, людина з таким м'яким характером, але й ви затримуєте цей непереможний хід. Очевидно, я не помиляюсь, кажучи, що й землі важко держати нас на своїх плечах. Коли хочете, тепер мене мучає не стільки міщанська навала, скільки свідомість того, що я і зайвий, і шкідливий чоловік. Раніш, в інші століття, були зайві люди, а тепер ці зайві не тільки зайві, але й шкідливі. Я бачив колись, як убивали старого, глухого, нікому не потрібного пса. І, повірте мені, коли добивали цього собаку, він таки вхитрився

укусити за руку. Так і з нами. Ми — останні з могікан, остання фаланга зайвих людей. І, передчуваючи свою остаточну загибель, ми теж норовимо вкусити когось за руку.

— Почекайте, — зробила здивовані очі сестра Катря. — Що ж тоді, по-вашому, революція?

— По-моєму? По-моєму — романтика, а справді — штейнахівське "омоложеніє". Те ж, приблизно, і всяка війна, хоч це застарілий спосіб вентиляції. Хіба ви не чули, що розумні люди, до яких належать так звані франк-масони, над цим спеціально й працюють, саме: вентилюють землю побоїщами. Для того ж, щоб можна було нацькувати одну державу на другу, до цієї прекрасної чоловіколюбивої громади належали й належать воротили всіх великих держав. Наприклад, щоб розпочати війну, припустимо, між Німеччиною й Францією, треба було тільки найти зачіпку. Що ж до розв'язання цієї справи, то вона давно вже була розв'язана за дружньою чашкою кави в масонській ложі воротилами цих держав. Це називається провентилювати трохи землю.

— Невже це правда? — подивилася переляканo сестра Катря своїми безцвітними очима й знову взялася за чорненький бантик.

— Не лякайтесь. Звичайно, це проста базарна вигадка. Я хочу сказати тільки одне: ми не тільки зайві люди, але й шкідливі.

Сестра Катря задумалась. Непокірні кучеряшки раз у раз налазили їй на очі, і вона їх одкидала нервовими рухами… Росли тіні. Над командною висотою низько проходило сонце. Зрідка з города долітали неясні гудки… Сьогодні (як і завше в

неділю) одну лежанку було одмінено, а тому й хворі порозходилися за межі санаторійної зони.

— Ні, все-таки скажіть мені: ви серйозно говорили? — спитала, прокидаючись від задуми, сестра Катря.

Йому стало шкода дівчини, і він сказав:

— Ні! То я, звичайно, жартував.

IV

— Цікаво, ви навіть умієте жартувати? — зареготала за бильцем Майя і вискочила з виноградного куща. — Майя так тихо підійшла до веранди, що анарх і сестра Катря, почувши її, здригнули.

— Підслуховувати, кажуть, некрасиво! — кинув анарх.

— А ви відкіля це знаєте? — Майя, прищуливши очі, зійшла на веранду.

— Що таке?

— Та от те, що я підслуховувала?

— А коли не підслуховувала, то могла б зійти сюди простіш!

— Савонаролочко! — і Майя безцеремонно закинула на його шию свою руку. — Покинь учительствовать, бо ця роль тобі не підходить.

Сестра Катря відразу якось знітилась і раптом підвелася.

— Куди ж ви?… Чого тікаєте? — грубо кинула Майя.

— Я тікаю?

— Ви тікаєте. Мені принаймні так здається.

— Коли вам так здається, то я сяду.

І сестра Катря знову сіла на своє попереднє місце.

— От і добре! А тепер скажіть мені, чого мені не можна підслуховувати?

— Коли ви така наївна, то я вам можу сказати: це не гідно серйозної людини.

— Ха-ха! Серйозної людини? По-вашому, виходить, всякий охранник є втілення наївності?

— Я трохи не так висловилась, — почервоніла сестра Катря. — Але я гадаю, що ви мене все-таки розумієте. І потім: ви ж не охранник?

— А ви відкіля це знаєте, що я не охранник?

— Майо! — сказав анарх. — Покинь говорити дурниці.

— О, мої наївності! Мовчу, як сфінкс. — І раптом додала: — А все-таки ваші розмови про франк-масонів я підслухала.

— Тим гірше для вас! — несподівано перейшла на різкий тон сестра Катря і на цей раз рішуче підвелася.

— Не затримую! — і Майя провела прищуленими очима тендітну дівчину.

— Ну… — сказала Майя, коли вони залишилися вдвох, — ти все-таки серйозно не подумай, що я вас підслуховувала. На чорта ви мені здалися! Я, власне, прийшла до тебе порадитись, що нам робити з тим типом…

— З яким типом?… Що робити?…

— Ну, хіба ти не знаєш?… — і Майя розширила ніздрі свого виточеного носа і, як це може робити тільки самичка, перевела погляд на свої грудні яблука: задумалась.

Але анарх тільки вдав із себе спокійного: він ураз зрозумів, у чому справа, і підозрілість знову ні з того, ні з сього затривожила його. Майя тонко підмітила його настрій, натякнувши на метранпажа. Саме яблука. Випадок із яблуками раптом навів на ту мисль, що від Карно нічого не можна сховати.

На річці стояли сторожкі шамотіння. Десь кричав санаторійний дурень, і крик його був глухий і далекий. На Гралтайських Межах маячила експериментальна ферма химерною крапкою.

Нарешті Майя прокинулася від задуми й сказала:

— Ходім у палату, я хочу з тобою поговорити.

V

— От що! — сказала Майя, коли анарх зачинив двері. — Я все-таки не вірю тобі, щоб ти мене кохав.

Анарх ходив широкими кроками по своїй палаті, де, крім його й Майї, нікого не було, і палив цигарку за цигаркою.

— Я думаю, — продовжувала вона, сміючись своїм тихим негарним смішком, — що і взагалі ніякого кохання нема, а єсть тільки потяг до coitus’а. Звичайно, таким твердженням я не відкриваю Америки, зате я ще раз підкреслюю одну з великих істин. Крім того…

Майя зупинилась і підійшла до вікна. Потім приложила свою щоку до скла й подивилась кудись. Стояв літній хмарний вечір. Небо було сіре й мовчазне. Це було за годину до нічної лежанки. Санаторій майже спорожнів, і тільки з дальнього плацу доносилися голоси хворих, що грали в крокет, та на кухні дзвеніли тарілки.

Майя помовчала деякий час, потім одійшла від вікна й сіла на стілець.

— Да… — сказала вона. — Крім того, що я ще раз підкреслюю одну з великих істин, я хочу зробити екскурс у нетрі женської душі, — і кинула: — Ти… як, маєш охоту мене слухати?

Він нічого не відповів і ступав, підсмикуючи плече. Зрідка підходив до вікна й дивився на срібну стежку ріки, яка гадючилась крізь вечорові сутінки й пропадала в туманному обрію. Яблуневий глуш і дальні дуби стояли нерухомо. Над диким малинником нависли важкі масиви хмарних хребтів.

Анарх перевів свій погляд на садові стільці і раптом побачив на одному з них Карно. Метранпаж сидів нерухомо, мов різьблення, і держав на коліні книгу. Якась неясна,

неприємна мисль метнулась йому в голові, і він збентежений пішов до дверей.

— Мовчанка — знак згоди, — сказала Майя і ще раз засміялась тихим негарним смішком. — Очевидно, ти маєш охоту слухати мене? Так слухай же! — і вона підійшла до нього. — Отже, зробимо екскурс у нетрі женської душі. Я гадаю, що це цікаво. Історія женської душі — це ж велика тайна, куди увійдуть тільки вибрані. Ще не один натхненний поет і не одне перо зламає під глухим вікном цього невідомого сфінксу… — Майя положила руку на анархове плече й сказала: — Правда, знігсшибательні слова: сфінкс, тайна… Ха-ха!

— Але, власне, я й досі від тебе нічого не почув! — кинув анарх.

— І це правда! — засміялась Майя. — Це, знаєш, у мене і такий прийом: я хочу тебе заінтригувати — от і воджу за ніс. Це прийом чекістів. Да… — поволі говорила вона. — Як ти гадаєш… багато серед нас, хворих, чекістів?

— Навіщо це тобі?

— Та так… Мені чогось здається, що й ти таємний чекіст!

— Покинь говорити нісенітницю! Кажи скоріш, навіщо ти мене покликала сюди? Мені ніколи!

— Ніколи? — різко сказала Майя й нахмурилась. — Да… А як ти… повірив би, коли б я тобі сказала, що я — тайна чекістка? Ти як… повірив би мені?

Ці розмови вже його виводили з себе. Він теж перейшов на різкий тон.

— Я йду! — і взяв капелюха.

— Ні, почекай, — схопила його за руку Майя. — Не віриш — не треба… А про женську душу я все-таки хочу сказати. Отже, екскурс. Я тільки-но підкреслювала велику істину, що кохання нема, а є лише потяг до coitus’а. Але це неправда. Саме про істину, бо ж абсолютної істини нема навіть у математиці. Я не знаю точно, що там Ейнштейн доказує, але, у всякім разі, у данім випадку він являється для мене підтвердженням… Отже, стара істина про абсолютний потяг до coitus’а є, можна гадати, така ж фікція, як і платонічне кохання. Даю приклад: перший раз я віддалася сильному красивому самцеві. Віддалася йому не тому, що покохала, а тому, що так було треба. Це була ідейна офіра, і про неї — іншим разом. Кохала ж я нікчемного, некрасивого, кирпатенького юнака, який потім, коли брав мене, не знав, як узяти, безпорадно топтався на однім місці, і я часто з гидливістю допомагала йому. Але цей нікчемний юнак тепер стоїть перед моїми очима, і навіть більше скажу: коли я віддаюся зараз комусь — ну, хоч би тобі… — ти знаєш, чому я за час coitus’а заплющую очі?

Майя зупинилась і уважно подивилася в анархові зіниці. Анарх стояв, схрестивши руки, і стежив за нервовими зайчиками, які бігали по Майїнім обличчі. Він удивлявся в ці зайчики й почував, що й йому щось смикає щоку, і Майїна рука, яка лежала на його плечі, все більш набирала ваги і, здавалось, неможливо давить його. Він хотів сказати їй, щоб вона скинула свою руку, і не міг чомусь цього зробити, наче хтось здавив йому горло… А рука знову набирала ваги і, мабуть, тому, що це було в звичайній обстановці, яка наймрійливішого фантазера не могла б навести на якісь таємничі попередження, анархові прийшло в голову, що він остаточно захворів.

Власне, Майї він майже не чув: перед ним стояла метранпажева постать, яку він тільки-но бачив на стільці. Карно, здалося йому ("Яка глупота!"), стежить за його вікном.

— От глупота! — вже голосно сказав він і скинув Майїну руку з свого плеча.

— Не глупота, а справжня правда! — не зрозуміла його та. — Ти, звичайно, ніколи не догадаєшся, чому я заплющую очі за час coitus'a… Я заплющую тому, що в цю хвилину уявляю собі образ того нікчемного юнака і уявляю собі, що це він бере, а не ти або хтось інший.

І вона ще раз засміялась тихим негарним смішком.

— От тобі фікція платонічного кохання й абсолютна істина! — сказала вона. — Це нетрі женської душі… Але це, звичайно, не все…

— Да, це не все! — кинув машинально анарх і пішов до дверей.

— Куди ж ти? — спитала Майя й розгублено подивилася на нього.

— У мене голова болить! Я піду на повітря!

Майя вмить догнала анарха й обхопила руками його шию.

— Савонаролочко! — сказала вона, і в її голосі затремтіла непевна нотка. — Скажи по правді: ти чув, що я зараз говорила, чи ні.

Коли б він знав, що своєю відповіддю так сильно образить її, від нього б, звичайно, вона не дочекалась прямого одвіту. Але зараз на голову йому насіли зовсім інші мислі, а тому й відповів він прямо:

— По правді, Майо, я нічого не чув!

— Не чув? — мало не скрикнула вона, і на очах їй показались сльозинки злості.

— Ну да, не чув!..

— Ну, я гадала, що ти не такий мугир і не така… сволоч! — сказала вона й хутко пішла з палати.

Анарх прийняв цю виходку, як чергову сцену, на які така щедра була Майя. Іншим разом він побіг би за нею, щоб зліквідувати інцидент. Але тепер йому було не до цього. Йому прийшло раптом у голову, що він мусить піти до метранпажа й поговорити з ним. Він певний, що після цього заспокоїться. Карно, безперечно, найзвичайнісінький метранпаж і ніколи не думав за ним, анархом, стежити. Треба тільки стати ближче до Карно, і тоді зникнуть усякі тривоги й підозрілість. Він вийшов через задні двері й поспішно, обминаючи чорну кухню, пішов у садок, де сидів Карно.

Темніло. Сонце давно вже скотилось у провалля, що з боку Гралтайських Меж, а тому й хмари набрали темнішого кольору й ще похмуріш стояли мовчазні над рікою. Над санаторієм розтаборилась та гнітюча тиша, яка бувала там лише за цих годин: хворі не сходились, а медичний персонал відпочивав. Тільки з ріки доносились таємні шамотіння й ховались у похмурих комишах.

Зрідка пахло тим тривожним запахом осоки, що нагадує якісь смутні далі, який буває тільки вночі.

Анарх пізнав, як йому хутко б'ється серце, ніби він ішов на якесь надзвичайне "діло". Він не думав про те, що він скаже метранпажеві, коли підійде до нього, але він заранння знав, що вийде якась нісенітниця.

Нарешті, звернувши на доріжку, він подивився на той стілець, на якому бачив Карно. І тоді ж здригнув: Карно там не було. Він озирнувся навкруги себе: стояв порожній сад, і над ним проходили темно-сірі хмари.

Ну да, нікого не було, і саме це й затривожило анарха. Все складувалось так, що він — хотів-не хотів, а мусив хвилюватись. Чому це в той момент, коли він збирався ближче взнати метранпажа, останній, ніби знаючи про це, раптово зникає, наче нарочито накидає на себе таємничість.

"Ах, це просто нерви!" — подумав він, заспокоюючи себе.

З дальнього плацу доносились голоси; виділявся голос Унікум. Збоку напружено гуркотіла місцева електрична станція. А головний санаторійний будинок іще стояв у тьмі, і тільки у вікні сестри Катрі ярко горів огонь. Полоси цього світла падали на яблуневий глуш, і нерухомі дерева насторожувались у своїй чіткій мовчанці. На дальньому шосе торохкотіли підводи. І знову пахнуло з ріки тривожним запахом прибережних осок.

Анарх сів на той стілець, на якому недавно був Карно. Він ніколи не почував себе таким розбитим, як у ці хвилини. Власне, в чому річ — він і сам не знав.

Над санаторієм ішла глуха тиша. За темним силуетом флігеля росли нічні звуки.

Анарх нервово ламав пальці й уважно дивився на яркий огонь, що стояв у кімнаті сестри Катрі.

Розітнулось декілька пострілів. То стрільці лякали бандитів. Десь, ніби за тисячу верст, дзвенів лікарів сетер… Ішла тьма.

Надходила санаторійна ніч.

VI

Який час просидів анарх на стільці — сказати не можна… Скинувся він од шамотіння, яке наближалось до нього з дикого малинника. Шамотіння надходило поволі: той, хто йшов, не поспішав. Анарх подивився в темряву, але в гущавині дерев не видно було нікого.

"Метранпаж"?

Тоді знову пробіг йому по спині нервовий дріж.

…Але це ж неможливо! Що це з ним? Коли він був боягузом? Він мусить негайно взяти себе в руки! Хай буде це не тільки метранпаж, а сам чорт — що з того? У нього вистачало мужності й не на такі випадки. Невже йому, велетневі, боятися когось? Такий стан можна кваліфікувати не інакше як "глупотою".

Але як анарх не заспокоював себе, нервовий дріж пробігав усе також хутко, як і раніш, і напруженість росла з такою ж швидкістю, як і до того. Він пильно дивився в гущавину й прислухався до шамотіння.

Шамотіння наближалось.

І ще раз анарх почув запах тривожної осоки. Десь дзвенів лікарів сетер, наче за тисячу верст.

І раптом перед ним виріс силует і спинився.

І тоді ж анарх із полегкістю зітхнув: він побачив Хлоню.

— А, це ви? — сказав юнак.

— Як бачите!

— А я ходив на командну висоту, — одразу почав патетично Хлоня. — Знаєте, товаришу, відтіля маячать воістину прекрасні далі. Я тепер розумію, чому ви туди ходите. Коли я оглянувся, зійшовши на гору, я подумав, що ці вогні в поселках, ці дальні міські люкси, ця степова безгранність, ця, нарешті, ріка, що біжить у невідомі обрії, — я подумав, що все це — якась молода казка, що я стою на зачарованому колі, що я в якомусь півсні й пливу, пливу, віддаляюся в якусь невідомість — далі, далі, далі…

Хлоня говорив це, натхненно й чітко вимовляючи слова. Все це в нього виходило досить природно й мило. Голос був якийсь вкрадчивий, але не без задушевності. І звучала в нім щирість. Анарх любив Хлоню, й на нього він завжди впливав доброчинно. На цей раз теж.

— Який ти, Хлоню, фантаст! — заспокоюючись, сказав анарх і взяв юнака за руку. — Ти, мабуть, вічно ширяєш у сфері фантомів?

— А хіба це погано?

— Звичайно, ні!

— Я думаю теж, — сказав Хлоня й додав: — бо… скучно на землі!

— Ти знову про землю, нехороший поете, — і анарх положив свою руку на Хлонині кучері. — Покинь про це думати!

— І правда! — скинувся Хлоня і замовк.

В палатах спалахували огні: збирались хворі. Але дзвоника не було. На веранді зійшлась група санаторійців, і доносився сюди голос миршавого дідка. В крайній палаті кричала Унікум. Дідкові, очевидно, бракувало теми, а тому раз у раз долітала докучлива фраза:

— Хе… Хе… Тавонарола!

І тоді ж раптом тишу розрізав химерний крик: то кричав десь за сіновалом санаторійний дурень. Луна зійшла на ріку й попливла по ній, віддаляючись і замираючи на Гралтайських Межах. Крізь гущавину дерев замаячили чотири люкси: вони спалахнули біля домів відпочинку. Буйним цвітом пахтів кінець мудрого степового літа. І знову долетіло з веранди:

— Хе… Хе… Тавонарола!

— Чуєте, яка вбогість! — сказав Хлоня. — Він нічого іншого не придумає, крім "Тавонароли". Іноді навіть шкода його.

Анарх подивився на хлопчика й сказав:

— Який ти розвинений, Хлоню! Ти навіть дивуєш мене!

— Дивуватися зовсім нічому! — і Хлоня відкинув волосся. — Давайте краще про інше… От, припустимо, знову про командну висоту… Колись, знаєте, зійшов я туди, коли прокидалася земля й горів ранок. Що це була за картина — я не можу вам розказати. І от у цю мить я — ні з того, ні з сього — згадав нашого миршавого дідка. І от, уявіть: я гадав, що я тут почую до нього лише більшу огиду, а вийшло зовсім не так… — Хлоня замовк і насвистував якусь невеселу пісеньку.

— А як же вийшло? — спитав анарх.

— А так, — сказав Хлоня. — Переді мною стояло обличчя дідка, і я бачив, що воно з кожною хвилиною міняє свої форми, свої риси, і раптом замість дідка переді мною стоїть троглодит із дальніх віків, жалібно дивиться на мене своїми розумними очима, і я чую якісь нечленороздільні звуки. Навкруги мене прокидається земля, горить ранок, а я стою й дикими очима дивлюся вдаль. Я питаю: "Що це?". Але чую тільки, як у нетрях землі щось клекоче, бурлить, вирує. Тоді я лечу, мов божевільний, і пронизую своєю дикою тоскою землю… Що це?… Я кинувся з командної висоти й біг, не оглядаючись, в степ і кричав: "Банзай! Банзай! Банзай!".

Хлоня замовк і знову насвистував якусь невеселу пісеньку.

— Ви не знаєте, — спитав він раптом, — що це "банзай"? Здається, це те, що в нас "слава". Це так в Японії? Да?…

— Да! — кинув анарх і, запропонувавши сісти на стілець, сказав: — А все-таки видно, що ти поет, Хлоню, в тебе навіть фантоми якісь своєрідні.

— Можливо! — сказав Хлоня й раптом додав: — А знаєте, товаришу, чому я хотів утопитись?

— Чому? — спитав анарх. — Мабуть тому, що ти глупенький юнак.

— Нє! — почав Хлоня. — Неправду ви кажете. Ви самі знаєте, що я досить розвинена людина. А втопитися хотів я от чому. Десь я чув чи читав легенду про невідомого Леніна, можливо, я її й сам утворив, і от вона мені й приснилась. Нібито я — не я, а китайча... Знаєте, з тієї от далекої Маньчжурії чи Монголії... І от я, китайча, іду по вулиці й співаю:

— Нє! — почав Хлоня. — Неправду ви кажете. Ви самі знаєте, що я досить розвинена людина. А втопитися хотів я от чому. Десь я чув чи читав легенду про невідомого Леніна, можливо, я її й сам утворив, і от вона мені й приснилась. Нібито я — не я, а китайча... Знаєте, з тієї от далекої Маньчжурії чи Монголії... І от я, китайча, іду по вулиці й співаю:

Пекін, Нанкін і Кантон

Сєлі вмєстє в фаетон

І-і-і... поєхалі в Шанхай

Добивать кітайскій чай,

— співаю оце так і йду. І дивлюсь я кудись в Азію. А потім підійду до паркану (я, китайча) і так хитренько напишу на паркані: "Ле-ні-н". Тоді повертаюсь і бачу: за мною бреде полісмен і стирає ганчіркою це слово. Я обурений, я знову пишу, а він знову стирає. Тоді мені раптом зробилося весело. Думаю: і зовсім я не китайча, а Макс Ліндер. Ну, почекай же,

гадаю, і знову пишу й пишу… А він стирає й стирає — брудною ганчіркою.

Хлоня зупинився.

— А коли я прокинувся, — говорив він далі, — то що б ви думали, товаришу? Одним словом, я пішов топитися, бо я згадав, що Леніна я вже ніколи не побачу.

Хлоня відвернувся, а анарх почув на своїй руці дві теплі сентиментальні краплини.

— Ах, який ти глупенький, Хлоню! — сказав ласкаво анарх.

— Да, товаришу, — кинув тремтячим голосом Хлвня, — я — глупеньке китайча, яке мріє про невідомого Леніна… — і раптом скинувся: — Товаришу! Це, здається, сестра Катря сказала: "Ленін повторюється через п'ятсот літ"?… Це сестра Катря сказала?

Хлоня скочив із стільця, здавив голову й кинувся до веранди. Анарх здивовано подивився йому вслід.

Потім підвівся й теж пішов у свою палату. Він уже не прислухався до шамотіння ночі. Але у вухах його й досі звучало:

Пекін, Нанкін і Кантон

Сєлі вмєстє в фаетон

І-і-і… поєхалі в Шанхай

Добивать кітайскій чай.

І знову, ніби за тисячу верст, дзвенів лікарів сетер.

Коли анарх підходив до веранди, вдарило в мідь на нічну лежанку. За амбарами, що біля конторських будівель, стукар одноманітно задробив у калатушку. Електрична станція добивала останню годину: через годину погасне світло, і санаторійна зона порине в морок. Темні хмари стануть мовчазно над будівлями, знизяться й повиснуть на верхів'ях строгих дерев. Яблуневий глуш одійде до ріки, а в дикому малиннику спалахне духмяність химерної папороті.

Тільки на міській магістралі будуть метушитися багряні огні, а на поселках загавкають собаки, і цей собачий концерт буде неясний і смутний, як перше юне кохання.

Анарх відчув, як горіло йому обличчя. Він повернувся й пішов до чорної кухні, де завше можна було дістати холодної криничної води.

Добрівши до вікна, він постукав туди й попрохав, щоб йому винесли кухоль.

Вийшла покоївка й подала воду. Скоро вибіг і санаторійний дурень. Уздрівши анарха, він — ні з того ні з сього — загоготав, метнувся вбік і пропав у гущавині дерев.

VII

Випадок, що його чекав анарх довго й з такою незрозумілою для нього самого тривогою, випадок цей нарешті прийшов. Скоро він стикнувся з метранпажем сам на сам. Цьому допомогла заразна хвороба одного з санаторійців.

Санаторієць захворів саме в тій палаті, де був Карно, а коли почали розміщати його співпалатників, то випадково метранпажа положили в той номер, де був анарх. Таким чином, виявилось багато можливостей для tete-a-tete. І Однією з них він і скористався.

Проходив якийсь неможливий кінець літа. Стояла гаряча нагартована спека й добігала 35 градусів. Потім раптом ртуть падала так низько, ніби дальні верхів'я розрізали трикутники печальних гусей, що летіли у вирій із вологодських сіверких озер. З ріки прокидались холодні потоки й бігли на санаторійну зону, заливаючи повітря запахом вогкої осоки.

Тоді сад похмуро нашорошувався й стояв пустельний і невеселий. Хворі купчились у палатах, і ніхто з них не рішався вийти туди.

Проте на другий день хмари зникали, сіверкий вітер пропадав, і тільки маленькі вітерці, що випадково залишились на зоні, збентежено метушилися по саду, вдарялися в яблуневий глуш і, прорвавшись, нарешті, в степ, панічно, як оглашені, відкидаючи від своїх невидимих підків бризки грязі, тікали за обрій.

Тоді знову за межами миготіли нагартовані дні, і по шкалі спішила — вище й вище — ртуть. Тоді вдень стояла густа, спокійна спека, а надвечір'я тривожили неспокійні мислі: мислі відходили в степ і поринали в мовчазних перевалах. Стояла матова безгранність, сторожка й схвильована, і не було берегів за межами санаторійної зони. Дикий малинник чутко прислухався до чистих прозорих просторів.

Але в той день, коли він поговорив сам на сам із Карно, ртуть упала до неможливості. В цей день знову прилетів

сіверкий вітер, і над санаторійною зоною стояли похмурі сконденсовані води.

Це було, приблизно, на третій день після того, як метранпажа положили в анархів номер. В цей вечір ніхто їм не пошкодив побувати вдвох. Навіть сестра Катря, яка так часто заходила до анарха, на цей раз десь забарилась.

Цікаво: з метранпажем анарх як би умовився не говорити. От уже третій день ні той, ні другий не сказав жодного слова. Ця мовчанка іноді доходила такої напруженості, що анарх остаточно виходив із себе. І тоді він навіть шкодував, що Карно положили в його палату. Коли це було вдень, анарх або залишав кімнату, або підходив до штори і вперто розглядав сусідній флігель. Цей напівзбитий будинок, який пережив грозу горожанської війни, відходив у яблуневий глуш і переносив мислі в інші сфери відчувань. І те, що він загруз у буйний ярко-зелений листяник, приносило заспокоєння, а замуровані двері й розбита самотня жирандоля біля них нагадувала тихий димок юної інсурекції: димок, мов дальній святочний запах ладану, заносив на своїх парусних крилах анархову душу в тихе наївне дитинство.

Зате глухої ночі, коли анарх — ні з того ні з сього — раптом прокидався, він не находив виходу. Йому навіть ввижалось, коли він заплющував очі, що від метранпажевого ліжка хтось іде, і йому виступав холодний піт на чолі.

"Але, в чому річ? — думав він. — Що за глупота! Це ж найсправжніша патологія!"

І тоді він знову шукав причини манії пересліду. І здавалось іноді, що він от-от її найде. От-от із таємної тайги підсвідомості

вийде якась мисль, і тоді все йому буде ясно. Саме якась деталь. І цю деталь йому обов'язково треба найти.

Анарх впирався очима в одну якусь крапку й довго дивився на неї. Перед ним проходили картина за картиною. Перед ним брів час по сірій дорозі санаторійного закутку, проходили якісь підсумки, знову поставали мислі, маячив санаторій на краю світу, — але стояв і тоді туман. І замість деталі, яку він там шукав, поставали інші деталі й тільки заплутували справу.

От він бачив себе в якомусь закинутому провінціальному городку. Іде ніч, іде Великдень. Тюрма. В камері він — анарх, господар становища, і якийсь дрібний буржуа — лавочник. Анарх навалюється своєю велетенською постаттю на лавочника й приставляє до його скроні револьвер. Анарх питає: "Внесеш контрибуцію?" Лавочник сухо й уперто: "Нема, товаришу!" Ага, він буде ще базікати! Ну, добре: коли крамар іще раз так відповість, анарх його розстріляє під перші удари великодного дзвону. Тільки так розвінчують старих божків. В цім краса й радість м'ятежа... Нарешті дрібного буржуа виводять. Тоді анарх бреде з в'язниці на тюремний двір і легко зітхає. Стоїть густа темрява. Зараз опівночі. З глухих кварталів провінціального городка долітає хмільний шум: прокидається весна. Збоку чохкає невтомно водокачка. Десь б'ється повінь, і глухо гримлять криги. Тоді над городком спалахує фейєрверк, і враз урочисто гудуть великодні дзвони. То християни стрічають воскресіння Христа. І тоді ж за похмурою стіною в'язниці розриваються короткі постріли... Анарх заходить у в'язницю, йому доносять, що крамаря розстріляно. Він бере список і просто викреслює його ім'я. Так проходить одна деталь, за нею — друга і — без кінця... То йому раптом до болю захочеться вибігти з палати й пограти з кимсь "в дурника" або "в свинки".

Десь, ніби за тисячу верст, дзвенить лікарів сетер.

"Ах, яка глупота!" Ніякої деталі нема, і деталь є звичайний фантом, який утворила його хвора фантазія. Більше того, він, безперечно, нормальна людина й тільки має претензію на складність натури. Тут давно пора поставити крапку! І справді: все це тільки смішно й дико. Все це — результат його легкодухості, не більше... На чорта й кому він здався? Його ж ніхто не примушував поривати із своїм світоглядом! Очевидно, ніхто й не перелякається, коли він знову об'явить війну сучасному ладові. Нарешті, коли на нього так погано впливає санаторійна обстановка, його ж ніхто не затримує тут. Можна виїхати хоч завтра.

Але, коли анарх підходив до тієї думки, що він може, коли схоче, покинути санаторійну зону, десь у глибоких тайниках ховалась йому мисль, що це він неправду каже, що відціля він ніколи не вийде, що відціля нема повороту, як із того світу, що в цім саме й полягає — коли він хоче — вся драма.

І він знову дивився в одну крапку й шукав цю неможливу деталь.

І в той вечір, коли він зостався сам на сам із Карно, він лежав на койці й тупо дивився кудись у стелю.

Зранку стояв темрявий день. Над санаторієм проходили дощі. Дрібно горошила покрівля, і тільки зрідка налітав сіверкий вітер. Ртуть падала. Ріки не видно було: вона пішла в тумани, за провалля. Сьогодні хворі не ходили в садок.

Хворі, крім Карно, пішли на веранду, де зібралася група: відтіля доносились голосні голоси. Здавалось, що вони хочуть перекричати чвирю.

Але не вгомонити стихію, не вгомонити дощ. Коли тямкають краплі, тоді дерева похило в грунт і ледве-ледве шелестять зеленою. Одгриміли грози в степовім краю. Сонце здає позиції й відходить у даль. Риплять тачанки дощів і тріскотять кулемети чвирі. Степами, оселями наступають туманні дні… І падає ртуть.

Але, може, то так здається? Отже, вчора на далекій десятині горів соняшник?…

За вікном, за зоною скрикнув хтось і — безгоміння. Анарх подивився на метранпажа.

Той лежав нерухомо, заплющивши очі. Але анарх напевно знав, що він не спить. Був він і справді нікчемний, непоказний. Тільки високий лоб, що починався від енергійного перенісся, міг би збентежити нервову людину. Це була якась безвихідна башта… Вона розганялася на крейдяну лисину і, здавалось, впирається в неї тільки для того, щоб піднятись вище. Більше в нім нічого показного не було. Це все-таки був найзвичайнісінький метранпаж, яких багато бачив анарх у різних друкарнях.

Анарх певний, що Карно, як і кожний Карно, відіграє в своєму виробництві не тільки технічну роль, але — головним побитом — культурну. Інтелектуальна кваліфікація Карно, безперечно, досить висока, як і кожного Карно. Анарх певний, що Карно завше воює з інтелігенцією, щиро ненавидить її, рекомендує їй стати до виробництва й страшенно буває здивований, коли виясняється, що цей чи інший об'єкт його нападок стоїть нижче за його своєю ерудицією. Карно знає: він, метранпаж, вісім годин у день стоїть в отруйному пилові своєї друкарні, вісім годин збирає набори, підбирає літери, перев'язує мотузком гранки. Карно знає, що як би його не пхали на відповідальну посаду, він ніколи не вийде з друкарні,

бо він не хоче керувати апаратом: він ніде не скінчив не тільки вищої школи, але й середньої. В анкетах Карно пише у відповідній рубриці: — "Робітник". Освіта? — "Самоосвіта".

Анарх був певний, що це і є той Карно, якого він малює в своїй уяві. І тим більше незрозумілою була тривога. І справді, чому він так хвилюється?

Він подивився на Карно.

Метранпаж і тепер лежав нерухомо, витягнувши руки по боках і тим нагадуючи різьблення. Карно так тихо й непомітно дихав, що здавалось, він давно вже випустив останній подих.

Над вікном нависла чорна хмара. Накрапав дощ. І знову, ніби за тисячу верст, дзвенів лікарів сетер. Вечоріло.

Раптом Карно підвівся й спустив із ліжка ноги. Анарх не стримав себе й здригнув. Тоді метранпаж провів рукою по своїй голеній голові й спитав із відтінком звичайного йому гаркавого сарказму:

— Навіщо ви мене шукали? Пам'ятаєте?... На стільці?

— Це ж коли? — спитав анарх, і в ту ж мить йому прийшло в голову, що метранпаж зовсім не той Карно, якого він тільки-но малював у своїй уяві в колі друкарів на фоні буденної професійної праці. Це була саме та людина, яка не дає йому покою. 1 ця мисль остаточно паралізувала його волю.

— А тоді... хіба забули? — кинув Карно. — Здається, декілька днів тому?

— Ага… це тоді… — ніби й справді анархові остаточно потрібно було признатися, що він шукав метранпажа.

Карно саркастично усміхнувся:

— Так! Тоді… Для чого шукали?

Наступила ніякова мовчанка. Карно вперто дивився на анарха і, очевидно, чекав від нього відповіді. Але анарх не тільки не знав, що відповісти йому, — мало того, йому здалося, що перед ним стоїть щось надзвичайне і росте, і росте, і затоплює собою всі кімнати. І він, волохатий, величезний анарх, безпомічно борсається. Ще один-два моменти — і він упаде на коліна й заскиглить жалібним голосом, щоб не чіпали, щоб помилували його.

Але проясняється: перед ним — нікчемний, мов миша без хвоста, Карно. І тоді анарх почуває, що він шаленіє. Перед ним раптом повстає відпускний солдат, який, прийшовши вночі з війни додому, застає на брачному ліжку свою жінку з сусідським дванадцятилітнім хлопчиком. Він схоплює цього хлопчика за ноги, дивиться на перелякану, білу, як крейда, дружину, робить помах тілом цього юного ловеласа, спокушеного його ж жінкою, із силою вдаряє ним об стіну. І замість хлопчика перед ним розтрощений череп.

Анарх, як ведмідь, підвівся і — воістину — рявкнув:

— Чого ви хочете від мене?

— Чого я хочу? — усміхнувся Карно. — Власне, нічого! Мені здалося тільки, що ви шукали мене…

— Да! Я… вас… шукав! — направляючись до дверей і ледве стримуючи себе, чітко сказав анарх. Потім із силою грюкнув дверима й пішов на веранду. Проходячи повз вікна у вестибюль, він мимоволі зиркнув у свою кімнату.

Карно й тепер сидів на ліжку, як різьблення, і всміхався саркастичною усмішкою.

Анарх повернувся в палату тільки тоді, коли до неї зібрались усі хворі. Забігала в палату сестра Катря. Вона, очевидно, хотіла ближче познайомитись з метранпажем. Сестра Катря звернулася до Карно з якимсь запитанням, але той — ні з того, ні з сього — зустрів її нахабним поглядом і одвернувся до стіни. Про це, між іншим, узнав весь санаторій, і метранпаж остаточно всіх обурив.

Але плебеї — певна частина санаторійної публіки — виправдовували "свого". Проте й плебеї здвигували плечима по закутках, бо й від них Карно тримав себе окремо.

Тільки Хлоня сміливо підходив до метранпажа й похлопував його по спині:

— Що, братішка?

Що ж до анарха, то він почував: безпричинна ворожість до Карно що далі, то більш зростає. Тієї ж ночі він якось зиркнув на метранпажа — і темна мисль майнула йому в голові.

А втім, можливо, то не темна мисль, а темна чвиря, бо надворі не переставали шкульгати дощі, бо над санаторійною зоною похилилось похмуре небо, і хмари затопили всю даль.

Бо далеко — чи з буряків, чи на буряки — рвалась проста й невесела, мов побут дикунів, дівоча пісня.

VIII

Його ніби щось штовхнуло, і він розплющив очі. Зиркнувши у вікно, анарх відчув радість теплого безхмарого дня. Хутко вдягнувшись, він вийшов на повітря.

За ніч хмари пропали, і прийшла теплінь. На дикий малинник, що на заході зони, наступав ясний прозорий ранок. По травах нечутно свистіла коса світанку.

І тоді за межами санаторійної зони на березу злетів півень і крикнув урочисто й побідно: "Кукуріку!".

Він подивився на кошару: відтіля виходила корова з білою плямою на нозі, з очима ласкавими, мов ласка. І здалося йому, що вона теж співає якусь невідому пісню, в якій звучить побідний гімн землі.

Із шумом виходили свійські тварини, і вилітало, вибігало, прокидалось дике царство. Прокидалась земля.

До ріки побрела отара товару. Виліз заспаний санаторійний дурень і крикнув теж дико: "О!" Потім підбіг до ялової й почав ударяти по ній клюкою. Дурень остаточно збожеволів. Він так яро бив тварину, наче вибивав їй велике горе ("Вона ж досі не продовжила свого існування, вона ж досі не завагітніла".). І, здавалось, що в глибинах ріки ходить зграями риба і в хворій млості треться, ще треться й викидає, затоплює ікрою ріку.

Анарх бадьоро ступав по доріжці.

Відсутність рівноваги цього ранку дала себе знати. До того ж, цієї ночі приснився йому якийсь рожевий сон і сприятливо вплинув на нерви. Виходячи на свіже повітря, він навіть мало не зареготав голосно, згадавши метранпажа й жахи минулого дня. Анарх розкидав свої мускулясті руки і в млості витягував своє грандіозне тіло. Він почував себе так, ніби тільки-но вийшов із лікарні, перемігши хворобу. Такого душевного стану він давно вже не пізнавав. Правда, і тепер ховався сумнів. Хвилинами приходила мисль, що цей день не більше як примара. Можливо, все це скоро розсіється, пропаде.

"Ну, і хай пропаде, — подумав він. — Лише б не зараз".

Підводилось сонце, прекрасне, як і в перші дні народження світу. Палахкотів жовтожар. Завагітніли яблуні й родили; тепер легко зітхали в голубу далечінь. Тільки-но відлетіли ранкові сни крізь яблуневий глуш і зупинились на дальніх полях.

Скоро з палат повиходили хворі й сестри. Десь уже шуміла Унікум. Десь хтось уже жартував. Десь хтось когось, жартуючи, обнімав.

Анарх пізнав прилив гарячої крові і, коли в залі раптом ударив хтось по клавішах, коли, спотикаючись, побігла музика легкої шансонетки й наздогнала його, він чітко пішов уперед. Він знав, що раптово може вирости башта неможливої муки, і він поспішав; зараз кипить над рікою жовтожар, і зараз не треба думати.

Звернувши у дикий малинник, він зупинився й прислухався до шуму на санаторійній зоні. Тоді ж, зиркнувши у той бік, де самотньо стояв старий дуб, вискочивши з пустельної доріжки, він побачив метранпажа. Підйом раптом підупав. Але зараз Карно викликав в ньому не більше, як прилив апатії.

Анарх сходив на командну висоту. За гонами вже кипіла індустрія: розбігались роздоріжжя й залізниці. До промислового центру спішили з усіх кінців путі. Кожні п'ятнадцять хвилин вилітали потяги і мчались у степ по глухих дорогах республіки.

Високо підвівши голову, мовчки ішов до кульмінаційної крапки анарх. І тільки коли в листянику майнула спідниця, він зупинився.

Анарх одкинув убік гілку й побачив сестру Катрю.

Вона підійшла до нього, як і завжди, печальна.

— Раненько ви підвелися сьогодні! — сказала сестра Катря.

— Як бачите?

— Я теж не можу спати. Власне, ночі тепер ще й не такі довгі, але й вони наводять тоску.

— Хіба ви ще й досі не одержали командировки? — спитав він, щоб що-небудь сказати.

— І досі! Вони остаточно мене замучили! — гаряче сказала сестра Катря. — Я буквально не маю вже сили жити тут.

— А от Майя мені казала, що вона, навпаки, так би на санаторійній зоні цілий вік і прожила.

— Анарх і це сказав, щоб що-небудь сказати. Але сестра Катря нервово взялася за свій чорненький бантик.

— Перш за все, Майя неправду каже. І взагалі, вона не вміє правди говорити. А потім, Майя зовсім інша людина.

— Це ж як?

— Так… Тільки ви, будь ласка, не ображайтесь на мене й не подумайте, що в мені говорить заздрість чи то ревність.

— Що ви?

— Я знаю, ви цього не можете подумати, — сказала сестра Катря. — Ні ви зі мною, ні я з вами ніколи не говорили про кохання. І, власне, висловити свою думку про Майю мені тільки тому ніяково, що ви з нею живете!

— А ви це відкіля знаєте? — усміхнувся він.

— Я, власне, гадала, що ви цього не ховаєте?

— Саме?

— Саме… того, що ви живете з Майєю.

— Ну, коли ви так уперто настоюєте, то хай буде по-вашому. А тепер висловлюйте свою думку про Майю.

— Думка моя така: Майя — нехороша людина. Не встигла вона приїхати сюди, як я відчула це. В ній, як це не дивно, багато аристократизму. Ви розумієте мене? Ви подивіться на її зовнішність — це ж княжна! Я навіть думаю іноді, що її й походження таке. Цей римський профіль, цей стрункий стан, ці надменні й нехороші очі, ці мініатюрні пальчики, які так і

хочеться погладить, — все це говорить за її аристократичне походження.

— Але цього, я гадаю, мало, щоб не любити її?

— Так, цього мало. Але не тільки ж про її зовнішність я хочу сказати. Кожний її рух, кожний жест, кожна усмішка мене відштовхують від неї. І, я гадаю, не тільки мене. Я певна, що вона зовсім не те, чим ви її уявляєте.

— Але, все-таки, за що ж ви її не любите?

— Знаєте, я можу зробити багато припущень. Але й це вам нічого не скаже. Я знаю тільки одне: Майя — надзвичайна егоїстка. У неї, безперечно, є якийсь біль, і от вона замість того, щоб самій носити вагу цього болю, звалює його на чужі плечі. Це — факт, і ви не одмовитесь од нього, оскільки частину цієї ваги й ви носите. І, взагалі, я можу сказати, що Майїне промешкання на санаторійній зоні скінчиться якоюсь нісенітницею. В даному разі я покладаюсь на свою інтуїцію.

Анарх згадав Майїн тихий негарний смішок, і цей смішок викликав — ні з того, ні з сього — образ метранпажа. І знову неясна тривога зародилася в ньому. Але навкруги було так дзвінко, так бадьоро, що все темне, що постало, враз розсіялось.

— Я гадаю, що ви прибільшуєте! — сказав він, беручи під ручку сестру Катрю й направляючись за нею до кручі.

— Ви так хочете зараз вірити — хай буде так.

— Знаєте що? Давайте покинемо про це! — сказав він і зітхнув.

Сестра Катря фиркнула й нервово поправила свій чорненький бантик.

— Пробачте! — тихо сказала вона. — Я й сама не помітила, як зайшла так далеко.

— Ні, я зовсім не про це. Я кажу: давайте виберемо веселішу тему. Бачите, який прекрасний ранок?

Вони зупинились над кручею. Праворуч у підніжжя гори текла ріка. На поверхні їй сковзались верховоди. Далі легко хвилювались комиші. Вдалині по звертистій металевій лінії маячив ранковий човен: рибалка й ятері. І не знати, хто сіяв, хто просіяв голубий порох під кручі. І не знати, відкіля так п'яно пахли береги.

— І правда, гарно! — сказала сестра Катря. — Я завше, коли бачу перед собою голубе небо, згадую чомусь біленький фартушок, що його носила в гімназії. І, знаєте, коли я окунуся з головою в якийсь позитивізм або в "критику чистого розуму", мені здається, що я шукаю там саме його — цей фартушок — біленький, як перший далекий сніг.

— Цікаві асоціації.

— І, навіть, більше того, — сказала сестра Катря, — і тепер, після громадянської війни, саме тепер, коли всюди якось посіріло, мені здається, що я вдруге загубила цей біленький фартушок. Фартушок, мабуть, символ радості.

Анарх хотів був щось сказати, але в цю хвилину розтявся недалеко оклик.

— Савонаролочко!

Сестра Катря здригнула й сказала, увільняючи свою руку:

— До побачення. Я піду.

Він одступив на крок. Він не затримував дівчини. Сестра Катря відійшла в бік і скоро зникла в заростях.

Анарх подивився вниз: крізь гущавину продиралась Майя і Хлоня. Іншого разу він був би цілком задоволений. Після останньої суперечки, коли Майя назвала його "сволоччю", анарх досі не почув од неї жодного слова. Тепер, хоч і знав, що Майя йшла миритися, не тільки не відчув радості, як завжди було з ним, а скоріш був незадоволений.

Перший збіг на командну висоту Хлоня. Він привітався з анархом і пішов до дальньої кручі. Скоро на висоті була й Майя.

— Чижик-пижик! Руку! Мир! — сказала вона.

Майя, очевидно, нарочито розпустила волосся й забризкала своє тіло духами. На командній висоті запахло конвалією.

— Чижик-пижик! Ну, невже тебе не хвилює туге тіло юнки? — казала Майя, притискаючись до анарха й роздимаючи ніздрі. — А от ти мене хвилюєш! І ти не вір мені, що я зараз жартую. І зовсім то не жарт, коли почуваєш під своїми руками живі сильні м'язи, і твоя кров бунтується. То неправда, що жарт!

Анарх мовчав.

— Ей, ти, куди ти тікаєш! — крикнула Майя, повернувшись у той бік, куди йшов Хлоня.

Той зупинився й пішов назад. Тоді Майя потягла анарха до пенька, і скоро всі троє сиділи на ньому.

— Ну, Хлонько, — звернулася Майя до юнака. — Як ти казав, коли ми йшли сюди? До кого я зараз подібна? Ну?

— Це, звичайно, шкода, але ви сьогодні чудово виглядаєте, — сказав Хлоня.

— Чому ж це шкода?

— А тому, що ви — злючка!

— Злючка? — зареготала Майя. — Хлонько! Яке ти маєш право говорити так?

— А яке ви маєте право називати мене на "ти"?

Майя поправила своє не в міру викликаюче декольте, прищулила очі й звернулась до анарха:

— Бачиш, він теж хоче перейти зі мною на "ви".

— Не я хочу перейти на "ви", — сказав Хлоня, — а ви мусите зі мною говорити на "ви".

— От тобі й раз! Ну, як же я з тобою буду говорити на "ви", коли ти карапет?

— Себто я не мужчина?

— Майя ще голосніше зареготала. Тоді ображений Хлоня підвівся, оправив блузку й халат і подивився уважно на Майю.

— Коли я не мужчина, то чого ж ви залицяєтесь до мене?

— Я? Залицяюся до тебе?

— Да! Ви залицяєтесь до мене. Хіба не ви тільки-но пропонували мені поцілувати себе?

— Себто я пропонувала тобі, щоб ти поцілував себе? — нову зареготала Майя.

Хлоня почервонів.

— Ну, я не так, значить, висловився.

— Покинь, Хлонько, говорити єрунду, ти краще що-небудь почитай… Ну?

Анарх вийняв цигарку й запалив її; над пеньком спалахнув синій димок і запахло. Він вбирав запах конвалій й уважно вився на Майїне декольте.

Йому раптом прийшла мисль ("яка глупота"), що він ще не прокинувся, і тоді ясно постала перед ним учорашня сутичка з Карно.

Хлоня вже заспокоївся.

— Ви гадаєте, що так не можна сказати, а я гадаю, що так можна сказати, — говорив він.

— Слухай, чижик-пижик, — звернулася Майя до анарха. — Як, по-твоєму, можна так сказати? Хлонько, повтори!

— Я хочу перед вами розсипати одуванчик слів, — повторив юнак.

— Це щось подібне до старомодного реверансу. Слухай, Хлонько, ти обов'язково будеш на провінції парикмахером.

— Хай буде й так: це теж не погано!

— Ну, а як би ти намалював сьогоднішній ранок?

— Я сказав би: "Був ранок і все було так прекрасно, як голуба... птичка. Знаєте: скок! скок!"

— І все?

— Цього досить; можна в двох словах передати цілу картину.

— А я сказала б так: ти, Хлонько, enfant terrible (жахлива дитина — франц.).

— Прошу не ображати мене!

— Хіба ти зрозумів? — зареготала Майя. — Я ж нарочито вжила салонної мови, щоб не образити тебе!

Хлоня круто повернувся й пішов до дальньої кручі.

Гинули роси, зник жовтожар. Над рікою випливало сонце гриміло в простори. Далеко на Гралтайських Межах кричав санаторійний дурень. І ріка несла цей оклик вниз по течії до моря. Дурень остаточно збожеволів: він до краю налив ріку, він затопив її своїм задушеним криком.

— Чижик-пижик! Все-таки скажи мені… — промовила Майя, коли Хлоня відійшов на декілька кроків, і положила енергійним жестом анархову голову на свої коліна. — Я все-таки не розумію тебе! Чому ти останнього часу такий… я б сказала, розгублений. Може, в тебе єсть якісь тайни?

Анарх подивився на Майїні прищулені очі й побачив у них не то тривогу, не то докуку.

— Тебе, може, дивує те, що я тебе не так зустрів, як бувало раніше?

— А хоч би й це! — нервово кинула Майя.

— Коли тільки це, то не варт вести нам такі розмови.

Майя замість того, щоб образитись, на всі очі подивилась на анарха.

— Значить, у тебе єсть якісь тайни?

— Ніяких тайн у мене нема, — в'яло промовив він і, положивши руку на її коліно, заплющив очі. Він щодалі, то більш почував у своїм тілі якусь неміч. — Покинь мене розпитувати.

— Хіба тобі неприємно?

— Так.

— Дивно! — сказала Майя й ще щільніш притулилась до нього. — Все-таки я не розберу, чому ти останнього часу ведеш себе якось…

— Ти думаєш?

— Да, думаю. І, по-моєму, не помиляюсь.

— Ну, коли ти так цікавишся, — знову в'яло сказав він, — то я тобі скажу: я — хворий.

Майя покосила очі на анарха й тихо спитала:

— Чим же ти хворий?

— Хіба тобі не все одно?

— От чудак! — неприродно засміялась вона. — Я ж тебе кохаю… Хіба ти забув?

Анарх провів рукою по своїй волохатій голові, подивився на довгі Майїні вії, під якими вона сховала очі, і сказав:

— Давай не будемо валяти дурня.

— Ну, я бачу, що з тобою не можна серйозно говорити, — образилась вона. — Ти зі мною просто не рахуєшся. Невже я тільки й валяю дурня? — і потім спокійно сказала: — Я тобі скажу прямо. Я догадуюсь, що в тебе зовсім не така хвороба, як у людей. Ти, мабуть, хворієш — тільки, будь ласка, не шукай тут задньої мислі — хворієш на анархізм… Так?

Анарх подивився на Майю. Але й зараз її очей не видно було: їх прикривали довгі вії.

— Ні, у мене інша хвороба.

— Ну, от і скажи мені... Чого ж ти мене мучиш?

— Я бачу, тебе дуже цікавить... Так от: я хворію істерією.

— Тільки всього?

— Тільки всього!

— Ну, я тобі не вірю. Коли б було тільки це, ти б так довго не мучив мене.

— Це, бачиш, залежить від темпераменту, — ще раз в'яло промовив він.

Майя засміялась своїм тихим негарним смішком і грубо скинула з колін анархову голову.

— Ходім на зону! — сказала вона. — Чижик-пижик! Мене не обдуриш! — і погрозила пальцем.

— Як не обдуриш? — спитав він і почув, як йому неприємно йокнуло під серцем.

IX

Зійшовши з командної висоти, Майя зупинилась, подивилась на анарха, і від її погляду несподівано повіяло холодом.

— Я йду в палату, — сказала вона.

Він нічого не відповів і пішов на схід, несвідомо прямуючи на луки. День було зіпсовано. Розмова з Майєю знову чомусь

звела кінці мислі на постаті Карно. Він пригадав останню зустріч із метранпажем, всі її деталі, і якесь неясне передчуття обхопило його.

Власне, що його нервувало? Зустрівся він з Карно сам на сам лише один раз, але анархові здалось, що він метранпажа бачив уже тисячу разів. Він певний, що поводження Карно з ним не є випадкове метранпажеве чудернацтво, — в цьому ховається якийсь глибокий сенс, і оскільки це так, то він, очевидно, не помиляється, гадаючи, що Карно почав раптом стежити за його кожним кроком. І випадок із яблуками — не більше як зачіпка. Тепер він не почував колишньої незадоволеності, він уже не думав про міщанство, яке оточувало його. Анарх якось враз примирився з ним. Тепер перед ним поставало щось більше, безвихідне й гостре, як метранпажеве обличчя.

Йому знову прийшла мисль, що це рожеве "сьогодні" — є більше як фантом. "Так буває за час кризи, — подумав він, — проривається життя, але одразу ж гасне, і тоді прискореним темпом проходить процес хвороби до остаточної руїни".

І, зрозумівши, що цей рожевий день є випадкова пляма на його хворій психіці, він зрозумів і те, що бадьорий настрій уже ніколи до нього не повернеться.

До дзвоника залишалось біля години, і він пішов на луки поволі. Він ішов саме до санаторійного дурня.

Там він сяде на горбику й запалить цигарку. Відціля санаторійна зона буде маячити якоюсь заозерною птицею, що відпочиває на перельоті. Дурень буде мовчати, підводитись і знову кричати своє "о". Тоді на горизонті виросте біла стьожка: то кур'єрський чи пасажирський поспішає до города. І буде

чути далекий гудок над степами. А по степах, припадаючи, попливуть клоччя пари. Коли потяг зникне за горизонтом, дурень здивовано подивиться на нього, і в його погляді стане незрозуміла тоска. Тоді анарх подумає, що дурень згадує якусь степову станцію на глухій дорозі, повз котру зрідка, не зупиняючись, пролітає потяг. Подумає, що дурень тоскує за тим невідомим життям, яке, прорвавшись у степ, мчиться до невідомих обріїв. І дивно: коли анарх тікав від санаторійної публіки, він завжди попадав до дурня. З ним було не тільки легко — в нім він находив надто близькі йому рисочки й цілковите заспокоєння.

Передосіннє сонце стояло в згустках опару. З города гулом темної міді крокували дзвініці. Луна від того гулу бродила по луках важкою примарою й потопала у вогкості надбережжя.

Але ріка мовчазно й байдуже линула в даль. Анарх прийшов і сів біля дурня. Той нічого йому не сказав і, сидячи на пеньку, уважно розглядав конфетну обгортку. Що він у ній найшов цікавого — важко було догадатися. Але він так уважно дивився на цей нікчемний папірець, що можна було з певністю сказати: конфетна обгортка викликала для нього якісь химерні асоціації. Очевидно, по них дурень находив відповідь на свої, йому одному зрозумілі, запитання.

На горі кричала Унікум: когось уперто кликала. І анарх, коли вереск її розсипався над луками, машинально повернув голову й дивився на санаторійну зону.

Дурень сидів і зрідка гигикав.

— Чого ви смієтесь?

— Оце! — тикнув той пальцем на папірець і задумався.

— Що оце?

Але відповіді не було. Можливо, дурень просто не міг відповісти. Зрідка він кидав погляд на коней: вони стояли збоку й підбирали зелену траву. Дурень уважно дивився на них і потім переводив кудись здивовані очі. А коли теленькав дзвоник, що висів на шиї молодого жеребчика, дурень похляв голову й монотонно відбивав:

— Телень! Телень!

Коні підводили голови й сторожко прислухались до шамотіння в осоках: то пролітав вітер, біг через ріку й пропадав на Гралтайських Межах. І тоді ж від санаторійної зони кокетливо кошлатились зелені трави.

Коли анарх іще раз повернувся на крик Унікум, він побачив, як з гори спускаються дві постаті. Він одразу пізнав їх: то був метранпаж і миршавий дідок. Вони, очевидно, направлялись до нього.

Анарх відчув, як йому щось неприємне й гостре проповзло по спині. Карно розмахував руками, нібито щось доказував дідкові, і його гостреньке обличчя витягнулось уперед, як лягашеві на полюванні. Метранпаж раз у раз скидав свої очі на те місце, де сидів анарх, і тоді анарх крізь гони відчував нахабність цього погляду. Тут щось було від інквізиції. Це був якийсь неможливий тваринний сарказм.

Він був певний: Карно прямує до нього й прямує саме для того, щоб знову підкреслити, що він, Карно, вже тут, на санаторійній зоні, що він, Карно, вже не допустить приходу нового рожевого ранку, який був сьогодні; що він, Карно, зараз

розсипе свій гаркавий сарказм і накаже анархові не забуватись.

"Ах, яка глупота!" — скинувся він.

Але ця думка якось непевно промайнула в голові й одразу сховалась.

Нечутно спадав ранок і плавко сідав на фіолетові озера загоризонтної зони. Прямо горів сизий капусник, а над ним стояли табуни комах. Вище тікали дикі поля.

Карно й дідок підходили до того горбика, на якому сидів дурень. Анарх не помилився: перескочивши рівчака, метранпаж привітався з дурнем і сів оддаля на траві. Дідок, як і завше, метушився і, ніби він нічого іншого й не знав, хіхікав:

— Хе... хе... Тавонарола!

Карно посидів мовчки з хвилину. Потім витягнув своє гостреньке обличчя.

— Да, погодка нічого собі! — сказав він, невідомо до кого звертаючись.

Але анарх, як тільки почув цей голос, інстинктивно зібрав мускули на своїх руках і знітився. Він раптом пізнав якусь надзвичайну розгубленість, ніби на нього насувалась безвихідна сила. Щось подібне до цього він пізнав колись у дитинстві, коли батько, зібравши дітвору біля ґанку, повалив його на холодний цемент обличчям униз, спустив з нього штани й почав бити його ременем по оголеному тазу. Це була перша "порка", і з першим ударом він пізнав, як йому в

мочовому пузирі неможливо залоскотало, і він в якомусь божевіллі розкусив грудку цементини.

Тільки з цим він міг порівняти свою розгубленість, яка його зараз обхопила.

— Будь ласка, дайте мені сірники! — сказав Карно, звертаючись до анарха, і поліз у кишеню за кисетом.

Анарх ураз підхопився, ніби йому обов'язково треба було підвестися з горбика. Але в той же момент знову сів: йому раптом ударив в обличчя сором, і він навіть подумав про себе: "Чорт! Глупота!".

— Я прохаю сірників, якщо вони єсть у вас, — повторив Карно.

Анарх вийняв коробку й недбало кинув її до метранпажа. Той підняв здивовано брови, але нічого не сказав і запалив цигарку.

— А що це у вас лежить? — спитав Карно, показуючи на анархові коліна.

Анарх здригнув і інстинктивно схопився за кишеню.

— Ви про що? — вирвалось йому тихе запитання.

Метранпаж засміявся.

— Як я вас налякав яблуками!.. Я кажу про он той листочок... Бачите?... Ага, от-от? Я кажу — з якого це дерева? З

мене недавно сміялися, що я не відрізню кленового листя від дубового... Ви як, відрізняєте?

— Ні! — в'яло промовив анарх і подивився, де ж дідок?

Але дідок сидів позаду його й тихо хіхікав. Коли анарх повернувся до нього, він показав гнилі зуби й знову кинув:

— Хе... хе... Тавонарола!

— А я от тепер уже відрізняю, — сказав Карно, — це дуже легко. Хочете навчу?... От подайте мені цей листочок... Ну, подайте ж! Ну, чого ж ви сидите... Ну, скоріш...

— Будь ласка, не мішайте мені відпочивати! — різко кинув анарх і тут же почув свій голос чужим і порожнім.

— Хе... хе... Тавонарола, — знову захіхікав дідок.

— Який ви запальчастий, — саркастично всміхнувся Карно й витягнув своє гостреньке обличчя. — І потім, чому ви так грубо говорите зі мною? Це, здається, не перший раз?

— Так! Не перший раз! — різко кинув анарх.

— Я розумію, що не перший раз! — сказав метранпаж і підвів брову. — Але ви все-таки не хвилюйтесь! Ще встигнете відпочити. На те єсть мертва лежанка... Хіба забули про неї?

— Хі... хі... Тавонарола, — ще раз захіхікав дідок.

— Забув! — різко шпурнув анарх і взявся за голову: йому прийшла мисль, що це — сон. Ніколи він не бачив на санаторіях

і взагалі в житті таких метранпажів. В більшості це були або обиватели, або недалекі ортодокси. Тепер перед ним сиділа воістину якась чудернацька людина.

Дурень, що весь час безглуздо дивився на конфетну обгортку, раптом підвівся і, вибрикуючи, мов молоде теля, з гиком побіг до коней.

— Ну добре, — гаркаво сказав Карно й витягнув своє гостреньке обличчя. — Гніваєтесь, значить, не треба!

Але анархові в цю хвилину несподівано прийшло на думку самому кинути запитання.

— А скажіть мені, — сказав він, і йому йокнуло в грудях. — Ви справді думаєте, що я боюсь вас?

Карно не здивувався, ніби давно вже чекав на це запитання.

— Так! Думаю!

— А чому ви й досі мені нічого про це не сказали?

— Я бачу, що я не помилився, — засміявся Карно. — Знаєте, мені смішно: така махина, а боїтесь такої маленької людини. Мені, бачите, здалося, що ви істерик.

— Хі... хі... Тавонарола, — захіхікав дідок і поліз до того пенька, що на ньому сидів анарх.

Анархові стисло горло спазмами, і він пізнав прилив тваринної радості: все це, значить, з'ясовується просто — він

істерик. Нічого особливого нема. І, ніби боячись, що хтось розділить із ним цю радість, він навіть хитренько всміхнувся й опустив голову.

Метранпаж уважно дивився на те місце в комишах, де поринув дурень, і мовчав. Дідок підліз уже і, виставивши гнилі зуби, хіхікав.

Далі, мов крізь сон, він чув, як Карно говорив про Майю, як він питав, відкіля вона? Анарх не знає? І підморгнув. Він, безперечно, любить (не тільки цей дідок) гарних, смаковитих дівчат. Знаєте, він любить, коли в дівчини білі литки й вона вся пухка. Знаєте, ляжеш на неї, і здається, що ліг на пуховик.

В такому ж дусі незграбними фразами, цинічними до безглуздя, метранпаж говорив із чверть години. Анарх за цей час не промовив жодного слова. Він тепер певний був, що все це — примара, що ніякого метранпажа в дійсності нема, що завтра він прокинеться й буде реготати з себе. Він рішив покірно вислухати Карно, свідомо приймаючи його, як фантом… Можливо, нарешті, він сидить десь зовсім не на луках, а в ізольованому помешканні. Завтра він прокинеться й побачить — нічого нема!

— Значить, за малинкою ходите?… Ну, і ходіть!.. З Майї гарна малинка, — говорив метранпаж.

Анарх і на це не реагував. Мов волохата статуя, сидів він на пеньку й дивився собі під ноги. Збоку хіхікав дідок.

Потім він підвівся і, похитуючись, пішов до санаторійної зони.

По дорозі він зустрів сестру Катрю.

— Знаєте, — сказала вона, — я за ніч проглинула мало не триста сторінок. Але я не відкрила жодної сторінки життя, думала раніш, що я мало працюю, а тепер я бачу, що я просто бездарна людина.

Анарх подивився на сестру Катрю й раптом скинувся: що ж, і вона фантом? Ах, яка глупота!..

— Слухайте, — звернувся він до неї, протираючи очі, — як ви гадаєте, я сплю, чи це…

— Що це? — підхопила сестра Катря.

— Ах, Боже мій! Я вас питаю: це сон, що я з вами говорю, чи це дійсність?

Сестра Катря подивилася на свого співбесідника, і він їй здався, очевидно, дуже комічним. Вона, здається, перший раз щиро засміялась. Сестра Катря взяла анарха за руку, вивела з гущавини, поставила на сонячний бік і прямо подивилась йому в очі. Звичайно, вона зрозуміла цю виходку як бажання його трохи пожартувати з нею.

X

Після цієї сутички — на луках — із ним скоїлось щось неладне. Моменти фантастики так переплутались із дійсністю, що він іноді буквально не міг відрізнити примари від реальної речі. Але Карно й для решти санаторійців був центром уваги. Анарх остаточно запевнився в цьому, коли випадково прочитав уривок із щоденника згаданої хворої. Там було написано це:

"…Наш санаторій поділяється на два табори: плебеї, інтелігенція. Між таборами завжди іноді мовчазний, іноді

буйний антагонізм. Іншої класифікації тут нема. Але на цей раз усе це згладилось: один табір — весь санаторій, другий складається з одного метранпажа. Бувають люди, яких не люблять усі. От і Карно. І плебеї вже не захищають "свого". Гордий, неприступний, а виходки — ніби його допіру вкусила осіння муха. Цинік і нахаба: куди там до нього слинявому дідькові! І всі вже давно знають, що ця хитра людина кривляється і вдає з себе дурненького. Власне, головним мотивом незадоволення є шпигунство. Звичайно, шпигунство допустиме, шпигують усі потроху. Але всьому ж єсть межі. Коли шпигунство — нешкідливе явище — нічого. А то, припустимо, ходив дехто покурити (курити дозволено, лиш би ніхто не бачив), а тепер не можна ходити. Всюди він, ця нахабна фізіономія. Набачить — і доносить ординаторові. Той, звичайно, лякає випискою із санаторію. Це вже занадто. І росте мовчазний протест. А недавно навіть (це коли вже запахло осінню) така була сутичка. Хлоня попрохав, щоб метранпаж відсунув койку, щоб Хлонину койку можна було поставити на сонце. "Товаришу, будь ласка, одсуньте свою койку", — попрохав Хлоня. Карно мовчить. "Товаришу, я вас прошу, одсуньте свою койку", — ще раз попрохав Хлоня. Карно — ні слова. І так до трьох разів. Тоді Хлоня підводиться й каже: "Ви, товаришу, невихована людина!" — "А ви, товаришу, Онан!" — кинув Карно. — "І більш нічого?" — спитав Хлоня. — "І більш нічого!" — сказав Карно. Це чули інші. Інші захвилювались. Хлоня мовчить, а інші не могли мовчати. Оточили метранпажа й загалділи. Що, мовляв, за чортовщина, ви — погромник, вам не може бути місця на санаторійній зоні. Метранпаж і тоді ні слова. Тоді до нього підскочила Унікум і закричала: "Повторіть і мені, що ви сказали! Зараз повторіть!" — "Онан", — спокійно повторив Карно. Це вже було занадто. Це вже чорт знає що! Це ж неможливо! І піднявся такий гамір, такий крик, що позбігалися сюди мало не всі сестри, мало не весь санаторій. Але метранпаж і зараз лежить і мовчить. "В чому тут справа?" — спитала сестра. Всі загалділи, і ніхто нічого не розбере.

"Товаришу, в чому тут справа?" — ще раз спитала сестра. "А я знаю!" — сказав метранпаж. — "Як ви там Хлоню назвали?" — "Ніяк!" — різко кинув Карно. — "Але почекайте, — галдів санаторій, — ви, мовляв, назвали його Онаном". Тоді метранпаж підвівся й почав плести нісенітницю. Припустимо, в старовину навіть талмудисти носили таке ім'я, а поети й зараз прославляють його. Що ж тут особливого? "Але, почекайте, ви ж не талмудист?" — "Ні!" — "Ви ж не поет?" — "Ні!" — "Тоді ж, яке ви маєте право називати його так?" Ну, а потім усе так переплуталось, що нічого не можна було розібрати. Карно, безперечно, глузував. Він просто погромник. І хоч усю цю історію було "замазано", але Карно на цей раз, мабуть, остаточно й безповоротно скомпрометував себе. Ми його бойкотуємо".

Так! Очевидно, Карно є найреальніша особа, коли він центром уваги являється мало не для всіх. Так! Карно нічого не має спільного з примарами!

Але чому ж він так неможливо мучить його? Проте анарх не помилився, коли рішив, що хворий психічний процес піде прискореним темпом. Він частіше став прокидатися вночі й тривожитись. Якась темна настирлива мисль остаточно не давала йому покою. Підозрілість доходила до абсурду, і він тоді знову дивився в одну крапку, і крапкою цією був метранпаж. Але й обставини складалися для нього невигідно. До Карно й справді тепер мало не кожного тижня приходив якийсь незнайомий чоловік із города й завжди якось таємно зникав у бур'янах. Часто до анархової койки підходила Унікум і, звертаючись до Майї, говорила:

— А я про нього щось знаю!

— Про кого? — питала Майя.

— Про метранпажа!.. Про кого ж! — сказала Унікум і зробила загадкове обличчя.

Правда, Унікум багато дечого знала, і їй ніхто не вірив. Але анарх цілком серйозно приймав ці розмови, бо вони відповідали його настроєві й загальному душевному станові.

До того ж Майя не менш дивно почала вести себе: вона раптом перестала сміятись своїм тихим смішком, і в ній анарх став помічати якусь різку переміну. По-перше, вона ніби уникала зустрічі з ним і, по-друге, робилась похмуріша, і над її переніссям несподівано виросла зморшка. Можливо, на Майю впливала природа, бо запахло дозрілою осінню.

Ішов вересень. За місяць прийде листопад. Над оселями, над санаторійною зоною повисне туман. Десь буде рипіти ясень, а далі шелестіти — похилі явори. Із санаторія хворі поїдуть у город. І буде тоді порожній санаторій мовчазно стояти серед степу. Тоді зрідка дійде сюди гул із города, а глухої ночі повз санаторій будуть пролітати — крізь тумани, по невеселих дорогах республіки — червоні очі потяга.

"Іде вересень! Прийде листопад!"

Над санаторійною зоною перелітали аероплани по маршрутній лінії "від — до". До анарха підходила Майя й говорила про те, що віддаляється літо.

— Я почуваю, як пливе літо до Чорного моря, — казала вона і в'яло гладила своєю вихоленою рукою анархову голову. — Я почуваю, що воно пливе в Малу Азію, в країну чорного лебедя.

Майя знала якусь легенду: з тайги, із сіверких північних озер вилетів білий лебідь на австралійські копальні й там сів на

темну ріку. І став тоді лебідь як атрамент. Майя вже не говорила про кохання, і тепер він не чув од неї цинічних фраз. Але вона частіш говорила про осінь і говорила, що осінь хоч і прекрасна, як цей хрустальний, що пройшов, кінець гомінкого літа, але осінь — тьма, і вона боїться її.

Ріка хмурилась. Од ржи бігли жваві вітерці, підіймались вище й летіли на південь. То були північні сіверкі вітерці. І мовчав яблуневий гауш, нагадуючи анархові чомусь первісну архейську добу.

Зрідка до анарха підходила сестра Катря і в сотий раз говорила йому про тупик санаторійного будня й скаржилась, що їй досі не дали командировки.

"Взагалі, вересень на всіх вплинув, — писала в своєму щоденнику хвора. — Унікум — і та стала нервовіша. Принаймні, прийшов і такий випадок, коли й Унікум упала в істерику. Це було на початку вересня. До Унікум прийшов знайомий із города, і вони пішли в ліс. Далеко вони зайшли — невідомо. Але їх на санаторійній зоні не було з півгодини. Раптом у палатах почули істеричні ридання. Коли хворі вибігли на веранду, то побачили заплакану Унікум. "Що там? Що з вами?" — питали її. Тоді Унікум розказала крізь сльози це: пішла вона із знайомим за конторський плац. Відтіля вони пішли на ріку й сіли відпочити. Унікум буде прямо казати: вона любить цього знайомого. І от, коли вони… — ну, її, звичайно, всі розуміють… — тріснула гілка. Вона скочила й побігла в кущі. А в кущах — що б ви думали? — мерзавець-дідок! Він стежив за нею й підглядав. Унікум заспокоювали. Вона не могла заспокоїтись, бо ж знайомий знервований пішов, не попрощавшись із нею. Це ж чорт знає що! Дехто хіхікав. Але дехто й обурювався: це вже справді хамство! Тоді до дідка підскочив Хлоня й з усього розмаху вдарив його по фізіономії: "Хам!" Дідок зблід і розгублено дивився на хворих. Він щось плів, що він нічого не

думав, що він "просто так". "Я не тього, не тумав, — казав він, — я йшов просто так!" — "Брешеш!" — знову істерично закричав Хлоня. — "Тєтє тлово!". Тоді Хлоня раптом схопився за голову й з криком: "Піду утоплюся!" вискочив із дверей. За ним вибігли хворі й декілька сестер".

Анарх, між іншим, був у цей час у своїй палаті. Коли йому розказали про цю історію, він навіть не поворухнувся. Він раптом відчув і тут якусь безвихідність, що проти неї смішно боротись. Він згадав миле Хлонине обличчя й подумав: "Так треба!" Коли Хлоню зловили і з криками та галасом привели в санаторій, анарх і тоді спокійно лежав на своєму ліжку.

XI

Ішли осінні місяці. Ранки стояли прозорі й голубі. Повітря було легке, духмяне й хвилювало, як чисте виноградне вино. Ріка спокійно відходила в даль, і була в ній тиха задушевність і сторожка жура. За експериментальною фермою стояла блідо-сиза далечінь невідомих обріїв. Вже зникла спека, і вже не чути було гуркоту громів.

Але в той день, коли анарх вийшов із санаторійної зони й пішов на путівець, на проселочну дорогу, до вечора неможливо палило сонце, і в повітрі наростала тривога. З города з індустріальних кварталів насувалась темна, мало не таємна гроза. Літо, згадавши, що не проспівало своєї лебединої пісні, раптом повернулося назад і готувало свій осінній вибух.

Праворуч і ліворуч маячили копи зрізаного жита. Було так тихо, ніби кожна стеблина пізнала тривогу й причаїлась. Зрізані хліба розливали духмяність, і вона проливалась на межі, текла потоками й заливала всі квартали.

Анарх зійшов на путівець. Він зараз, як ніколи, відчував самотність. Він тепер був певний, що і Майя, і весь санаторій — все це ні що інше, як фантоми. І коли він помиляється, коли все це вигадки, що їх він здобув за час патологічного процесу, коли навкруги його найреальніші особи — все-таки далі так жити не можна. Якась брудна повінь затоплює його. І нема йому виходу. Так можна дійти до будинку божевільних. Треба негайно вжити якихось заходів.

І тоді раптом він згадував, що заходів не може бути, і ламав пальці.

"Але в чому річ?" — і він зупинився. "Де причина такого стану?" І як раніш він не находив відповіді, так і тепер усе перед ним мовчало. Тоді анарх із острахом запевняв себе, що він цілком нормальна людина, що він, можливо, зійшов тільки на останню межу. Він же знає, що те, що він говорить, що він робить, — все це єсть те, що єсть. Коли він береться, припустимо, за ручку палатських дверей, то він знає, що він береться за ручку палатських дверей. Єсть тільки сумніви, і проти них треба вжити якихось заходів.

"Але яких?" — і він зупинявся.

Насувалась гроза. Як дальні гармати, глухо грохотали громи. Тоді зникли, пропали, розсіялись, мов передранковий туман, мов кінематографічна ілюзія, його мислі. Анарх зиркнув на чорну гамузу хмар, і його охопив страх. Він подивився навкруги й побачив: хутко спадає темрява. Тоді він несподівано рвонувся, ніби його, велетня, хтось міцно держав, і кинувся до санаторія. Він буквально летів, розкидаючи поли свого халата. Над пустельним путівцем здіймалась курява.

І в ту ж мить стьожка голубого неба пропала, і темний масив розрізала блискавиця. Потім спалахнув удар. Ще удар — не втечеш! — потоп.

Як наляканий вовк, біг анарх до лісу, до санаторійної зони. Він почував лише тільки, що волосся йому шелестить на голові. Більш він нічого не пізнав у ті хвилини. І тільки коли він наткнувся на групу зарослі, зупинився й пішов поволі.

Коли біг, миготіли санаторійні вогні. Тепер загубив дорогу й брів навмання, як йому здавалось, на захід. Він знав, що скоро мусить ударити розбитий черепок міді, і він прислухався. Але нічого не чути. "Котра година?" — не можна сказати: наче так давно й наче так недавно він вийшов із санаторія.

А удари грому шалено громили ліс, і не знати як шуміли дерева. Блискавиці мчалися в ніч і з тріском розкидали клоччями бенгальський вогонь. Дощу не було. Іноді в електричних фейєрверках виростали над лісом темні силуети: то, мабуть, в тривозі підводились у стихію орли.

Але не чути було розбитого черепка міді й не видно було санаторійної зони. Наче зачарована, пропала в глибинах тьми.

І коли б хто-небудь спитав його, як довго блукав він у лісі тієї ночі, він, безперечно, не міг би сказати. Це було так довго, як біг стихії тоді.

Але, нарешті, закрапало. Із зарослі потягло вогким запахом трав.

Гроза стихала, віддалялась і тягла за собою шмаття розстріляного неба. Вже йшов проливний дощ.

Анарх довго плутався між дерев і нарешті побачив будівлю: перед ним раптово виріс її темний силует.

"Санаторійна зона?... Чому ж тоді огнів нема?..." І догадався: вже за дванадцять, бо не чути мотора електричної станції. Він стояв біля будівлі й не знав, куди йому йти. Кликати сестру не хотілось, і в ці хвилини йому було просто неприємно. Він навіть подумав з іронією: "А людина — людиною, це — філософія сіренького дня: навіть великий біль стихає, коли підходить маленький, але ближче. Це філософія світової "кобилки": навіть геній, коли його вкусить несподівано блоха, враз забуває світові проблеми й думає тільки про маленьку блоху".

Нарешті анарх розібрав, де він стоїть. Це було біля сіновалу, що праворуч від центрального будинку. І скільки він простояв би тут — невідомо. Та раптом зареготав санаторійний дурень.

— Ги-ги!

Анарх підвів голову й тоді ж згадав, що саме тут ночує дурень.

— Хомо, чуєш? — покликав він.

Але відповіді не було. Стихав дощ.

— Хомо, чуєш?

— А хто там такий? — обізвався нарешті дурень.

— Та це я, із шостої палати! — сказав анарх.

— О! Відкіля це вас понаносило!.. Та ще й на дощі! Оце!

Анарх розповів: так. то й так то, мовляв, те то й те то, мовляв.

— Ну, то лізьте сюди! — сказав дурень. — Підсохнете… Гм… Оце!

Дурень стояв на виступі і також, як і в просвітянських драмах і комедіях забутих архівних авторів, також "чухав" традиційну потилицю, "чухав" під пахвою й патлату голову і також архівно, до болю безглуздо всміхався.

З дверей пахнуло сіном.

Анарх заліз на сіновал і, коли ліг, почув млосний запах чебрецю: він був глибокий, мов мисль, і сухий. Так пахнуть і степові могили, і буйний травневий цвіт. "Так, мабуть, пахне й смерть", — чомусь подумав він.

А духмяні потоки чебрецю текли й текли.

— Котра зараз година?

Замість відповіді біля дурня хтось заворушився. Анарх здригнув.

— Хто це там із тобою? — спитав він і раптом почув свій голос чужим.

— Я! — чітко відповіло з темного закутка.

І відразу він пізнав його: так, це був Карно. Звичайно, вони не будуть розпитувати один одного, як попали сюди. Але метранпаж заворушився й сказав невимушено, без усякої інтонації:

— Зараз перша. Тільки-но погасили. Душно в палаті. Виліз у вікно на повітря.

Потім помовчав і звернувся до дурня, очевидно, продовжуючи розмову:

— Ну, Хомо невірний, тепер віриш?

— Ги... ги...

Метранпаж наче забув про анарха. Він стільки наговорив тієї ночі, скільки він не сказав за весь час свого промешкання в санаторію! І анарх знав: це тому, що він тут. В кожнім його слові почувався виклик і образа. І після кожного монологу анарх нервово підсмикував плече. І це дурневе "ги-ги" нагадало йому дідків смішок на луках.

— Ну, Хомо невірний, — казав далі Карно, — ти думаєш, що ти живеш? Ні! Ти не живеш, а тільки жеврієш. Тебе, Хомо, нема. От нарочито полапай себе. Почуваєш тіло чи ні?

— Ги! Ги! — сміявся дурень.

— Смієшся?... Ну й смійся!.. А все-таки тебе, Хомо, нема! І от що інтересно: станеш ти, скажімо, в отару корів та коней, і хіба тебе можна відрізнити від них?... Ні! Бо ти, Хомо, не Хома, а віл.

— Ги! Ги! — сміявся дурень.

— Ну да, — казав далі Карно. — А от як я стану серед своїх машин, то я, Хомо, все-таки я. Ти не скажеш, що мене нема. Словом, я — метранпаж такої-то друкарні, такої-то профспілки і таке-то моє ім'я, і таке-то моє прізвище... Розумієш?

Тут, безперечно, була нещирість. Тут анарх зловив інтонацію сарказму. Це був справжній санаторійний метранпаж.

А потоки чебрецю затоплювали сіновал, і здавалось анархові, що вони пробивають йому мозок. Десь, ніби за тисячу верст, дзвенів лікарів сетер.

— А тепер візьмемо ще! — говорив Карно. — Ти гадаєш, що тільки тебе нема? Ні! Те ж саме, скажімо, і з нашим санаторієм. Його теж нема. Віриш?

— Ги! Ги!

— Знову смієшся?... Ну, і смійся, Хомо невірний! А я тобі все-таки кажу — нема! Єсть тільки я, Карно (як хтось тут сміється: миша з одрубаним хвостом). Це, Хомо, як каже сестра Катря, — велика філософія. Треба тільки її зрозуміти... От, скажімо, утворюють люди собі якісь ідеали, б'ються за них, проливають кров, гинуть, нарешті, а того й не знають, що...

Метранпаж зупинився.

— Да... про що я? — казав він далі. — Про ідеали... От!.. Це дуже проста філософія. Її треба тільки зрозуміти. Образився тут на мене недавно Хлоня. Знаєш його?

— Ги! Ги! — сміявся дурень.

— І образився, щоб ти знав, за те, що я його назвав Онаном. І слід було образитись, бо й справді він не Онан, а невловимий шахер-махер. Ти розумієш, яка тут різниця?... Ну?

Анарх хотів був щось сказати, але несподівано пізнав, що язик йому паралізовано, і він покірно слухав Карно.

— Це зовсім не погромні промови, як мені сказали недавно, — говорив далі Карно. — Але не в цьому річ: під шахером-махером я розумію не тільки сконденсоване шахрайство з чорної біржі (ти спостерігав, як воно лякає наших м'якотілих інтелігешок?), але й типів, подібних до Хлоні. Це ж мініатюрні чирячки на здоровому тілі. Це ж шапочки-невидимки.

— Ги! Ги! — сміявся дурень.

— Смієшся? Ну, і смійся, Хомо невірний! Колись, через десять — двадцять років, я тобі й про Хлоню розкажу... А тепер іще про сконденсоване шахрайство з чорної біржі. Бо ж, подумай, це ж воно розбиває так звані "святі ідеали" відомих тобі осіб. Скажімо, утворюють люди собі якісь химери, б'ються за них, проливають кров, гинуть, нарешті, а того й не знають (тут я тобі договорю), що... це, можливо, все-таки не даремно. Віриш, Хомо невірний?... Це велика філософія, і її треба тільки зрозуміти.

— Ги! Ги! — сміявся дурень.

— Так, можливо, не даремно, — сухо говорив метранпаж. — Треба тільки на момент пригадати дещо. Це ж "дещо" дає непереможні закони, і я гадаю — розумні. Бо нічого в природі, як у природі, дурного нема. Ти розумієш? Це велика філософія. І я, Карно, пізнав інтуїтивно мудрість цієї філософії. Я, наприклад, нічого не маю проти того, щоб перескочити ці

непереможні закони. Але невдача на мене, скажу тобі, не впливає. Я просто чекаю тоді чергової надбавки до свого жалування або оголошую страйк, коли мене притиснуть. Я, власне, думаю про одне: мені треба жити, і тим, що навкруги мене, теж треба жити. А оскільки життя є тваринна сутичка певних груп, я, звичайно, не забуваю й про революцію. Так-то, Хомо невірний! Це дуже проста філософія...

— Ги! Ги! — сміявся дурень.

— І я нікого не хочу чіпати, — говорив Карно. За моєю філософією, життя все одно є в'язниця, яку тільки треба обставити так, щоб у ній була канарейка й самовар... Ти не лякайся цього аксесуара. Самовар теж корисний, коли хочеться чаю, а канарейка частенько може замінити славетний симфонічний оркестр... коли грошей нема. Це, Хомо, дуже, дуже проста філософія.

Анарх довго й уважно слухав Карно, і тільки коли той зупинився на декілька хвилин, він підвівся й пішов із сіновалу.

Він почував себе безсилим і розбитим. Він потребував зараз тихого закутка, де міг би лягти на койку, заплющити очі й завмерти.

Монологи Карно тепер не тільки не стривожили його, але й не заділи, хоч він і знав, що всю цю тираду спеціально для нього призначено.

Не здивувала його й шляхетна, хоч і розхристана, будівля мови Карно.

Він і це прийняв як щось звичайне.

За кілька кроків од ґанку анарх скинувся: над санаторійною зоною розтявся постріл. Луна від нього пішла до ріки, зійшла на поверхню, піднялася вище й заглухла в лахміттях розстріляного неба.

На захід тяглися хмари.

XII

Біля центрального будинку він знову згадав, що, власне, не розбуркавши сестер, він не увійде в свою палату. Це його трохи збентежило. Але скоро його погляд упав на Катрине вікно. Там горів огонь.

Він підійшов до вікна й подивився: сестра Катря сиділа в стосах книжок і щось уважно перечитувала. її тихі очі здивовано стежили за рядками. Вона сиділа в легкім капоті й була в ньому як дівчинка. Йому шкода було її тривожити, але безвихідне становище, в яке його поставила гроза, примусило потурбувати сестру Катрю. Він постукав у вікно й направився до дверей.

Вона зустріла його, як і завжди, ласкаво, хоч і здивувалася цьому візиту. Коли анарх розказав їй, у чому справа, вона, недовго думаючи, положила на канапу подушку й запропонувала відпочити. Сестра Катря сказала, що анарх їй зовсім не пошкодить своєю присутністю, лиш би вона не пошкодила йому світлом своєї нафтової лампочки: вона думає почитати години з дві.

Анарх скинув пантофлі й ліг на канапу.

Сестра Катря зрідка поверталася до нього й говорила (вона, очевидно, читала в цей час щось із Гегеля), що їй хоч і

зрозуміла різниця між діалектикою Маркса й Гегеля, але її страшенно дивує: як міг Гегель говорити й доказувати, що все, що існує в абстракції і в матерії, є прояв і розвиток вічного абсолютного духу. Все ж вона рекомендує анархові прочитати його "Філософію релігії". Вона вважає це найкращою з його праць.

Бажаючи перевести розмову на іншу тему, він сказав:

— Та коли ж ви їдете?

— Скоро, скоро вже! — сказала сестра Катря. — Знаєте, товаришу, я вірю, що там, десь на іншому місці, я нарешті найду заспокоєння.

Потім вона говорила, запалюючись, все на ту ж тему: про землю й людей. Вона мусить найти заспокоєння, бо вона хоче любити і землю, і людей. Вона поправляла свій чорненький бантик і малювала прекрасні картини майбутнього, бо вона вся в майбутньому. Але, з другого боку, вона не хоче залишати землю й їй хресні муки.

І, можливо, під впливом її гарячих слів і останньої грози анарх за півгодини до світанку підвівся з канапи й сів до столу. Очі йому горіли хворобливим блиском. Сестра Катря вже спала на своєму ліжку, схрестивши руки, наче і в сні вона віддавала себе на муку. За вікном стояла передранкова тиша. Тільки зрідка лісовики лякали бандитів та дзвенів лікарів сетер. Анарх узяв перо й написав:

"Люба сестро! Запахло снопами. Пам'ятаєш той шлях, де проходила наша юність? Пам'ятаєш той запашний поселок, де тополі летять до горизонту, до цукроварні. Але й тут запахло снопами. Скоро неспокійна Катря й метелик Майя відлетять

відціля у вирій (далебі, здається, що вони на моїй невеселій зоні пернаті гості з синіх країн). Скоро відлетять у вирій. І тоді я буду самотній тут, серед степу, без людей. Люба сестро! Та коли ж його зрізали? Що це: біль чи радість? І здається, що його зрізали так давно, ніби сто літ. А втім, я, мабуть, не про жито — про юність на далеких зрізаних полях, про димок молодої інсурекції, про далекі вози, які так риплять, наче знову стоїш біля історичного поселку. Люба сестро! Цього радісного болю ніхто не зрозуміє. Тільки той, хто знає це дике Лівобережжя, ці кошмарні махновські тачанки по степах, цю куряву, що мчиться по східній азіатській магістралі. Тільки той, хто знає Запоріжжя, ріку Калку й тринадцятий вік Це ж тут пройшла татарва із своїм геніальним полководцем Чінгісханом. Я писав тобі: "Дивіться на схід!". І тепер пишу. Цей трагічний поклик, можливо, не найде відголоску. Його не зрозуміють. Одні побачать у ньому рупор Івана Калити, другі — заклик до дикої азіатчини. Але ж це не те й не друге. Перші помиляються, бо не знають Лівобережжя: воно ніколи спокійно не сиділо під могутньою рукою шовінізму; другі помиляються, бо дивляться на Азію, як на кубло тьми й забобонів. Люба сестро! Це ж зовсім не так! Ми бачимо, що західна цивілізація гниє, і в ній гниє людськість. І ми знаємо: скоро прийде новий Спаситель, і предтечею йому буде Атілла. Предтеча пройде з огнем і мечем мятежною грозою по ланах Європи, і тільки тоді (тільки тоді) свіжі потоки прорвуть напружену атмосферу. Це буде! Я не тільки вірю, але я й знаю! "Дивіться на схід!" І вся трагедія Лівобережжя та, що воно сміливо кинуло цей міжнародний клич... Коли ти будеш шукати тут елементи месіанізму, ти їх, звичайно, найдеш. Але ти ніколи не найдеш тут дерев'яно-калузької матушки або гопаківсько-шароваристої неньки. Ти найдеш тут Месію, і ім'я йому — майбутній анархізм. Люба сестро! Колись на шведських могилах, там, де тікає прекрасна Ворскла, де Полтава, де цукроварні й одрізи, — там полки Петра розбили Мазепу. Але майбутній Атілла (а він не за горами) повісить на гілляці двох; і то буде не тільки Мазепа,

але й Петро. Я згадую зараз своє дитинство й свою юність. І все переплелось: і заводський гудок, і Донеччина, і цигарки з кізяків, і голубоока мати, і Кузька-халамидник. Я згадую цю милу копійку на рейку, що розплескало, і "Невеселе" за рікою, і потяг, що гримить у нетрях слобожанських борів. Я згадую столітні сосни і дороги, і квартали, і межі по степах, і повстанчі загони... І я думаю: "Що це?" Люба сестро! Запахло снопами. Я знаю: і в тебе — теж. І на тебе наступають осінні дні. Ти будеш сидіти десь там, у глухому закутку республіки, в розруйнованій школі біля традиційної грубки, і слухати, як у бовдурі шаленіють вітри. Біля тебе буде — теж традиційний — сторож, і він буде запевняти тебе, що це не вітри виють, а домовик. Я знаю! Ранком ти накинеш на свої плечі полатану хустку, підеш у нетоплений клас й будеш учити дітей. Діти: "Хо-о-олодно!" А ти почуваєш, що тебе трохи мутить, бо я знаю: ти вчора нічого не їла. Де ж там: вже цілий рік тобі не платили грошей! Але як і заплатять, то невеликі ці гроші. Правда, твої карапети принесуть тобі того жита, яке зараз так пахне. Та я ж знаю: не дуже воно пахуче, коли його їсти. І ще знаю: до жита треба й солі, а в тебе вже й жита нема. І от, люба сестро, мені хочеться впасти перед тобою на коліна й заридати. Так заридати, щоб гримів цілий світ, щоб повстали всі океани, щоб розбити свою прокляту голову. А коли б я був геніальним маляром, то кожна рисочка, кожний мазок стікали б моєю кров'ю. І тоді б я залив, потопив у цій крові цю фатальну неминучу осінь. Люба сестро! Я часто виходжу в степ і дивлюся: навкруги мене дикі поля й дика даль. Тоді я думаю про невеселе життя світової "кобилки", про її темні промерзлі закутки. І думаю: і все це — на просторах надзвичайної земної кулі. Тоді я хочу крикнути, як наш санаторійний дурень, задушевним криком: "О-о-о!". Тоді, сестро, я, безперечно, фанатик. Моя мисль летить. Я простягаю свої руки догори й падаю, умираю: Sic transit gloria mundi (так проходить слава земна — лат.)! Так. Не рушу! Я хочу бачити Месію світової "кобилки"! Я омию його тіло в своїй прозорій крові. Розірву груди. Розшматую серце. І побачу —

надходить невідома голуба гроза. Sic transit gloria mundi! І в цей момент, люба сестро, я шаленію. Я забуваю все: і тебе, і Майю, і Катрю, і санаторійного дурня. Все це сплелося в один терновий вінок. Тоді я кладу цей терновий вінок на свою похилену голову і йду на Голгофу. Але, сестро, книжники й фарисеї знову наздоганяють мій надзвичайний пафос. Я чую вдари грому й падаю, стікаючи кров'ю. Це бачу, мов крізь сон... Але вперто й неухильно з терновим вінком на голові йду і йду на Голгофу!"

Анарх положив перо на стіл і підвівся. В його очах стояв хворобливий блиск і якесь дитяче натхнення. Сестра Катря все також, схрестивши руки, лежала на ліжку й рівномірно дихала. Повз вікна йшла густа темрява. І тільки легкий і сторожкий шелест тополі, що шамотів крізь відчинене вікно, порушував тишу. Зрідка з дальніх міських перевалів долітали якісь неясні звуки й нагадували глухий розтрощений дзвін. Саме до них анарх і прислухався.

Зиркнувши на Катрине обличчя, він одчинив двері й вийшов на ґанок.

Після грози ходили по санаторійній зоні легкі вітерці. Але не було вже в них тієї теплоти, яка обгортала їх у кінці літа. Це вже були сіверкі вітерці, і вони нагадували осінь. Ясно було, що пройшла остання гроза, що літо проспівало вже свою лебедину пісню. По небу й тепер тяглися розірвані хмари, і була в них та невимовна жура, що завжди нагадує провінціальний глуш і пустельні базарні майдани під одноманітною мжичкою. Саме це й відчув він, зійшовши з ґанку. Він так переповнений був враженнями, що забув навіть зачинити двері і залишив сестру Катрю під наступом сіверких вітерців. І досі стояв у його очах хворобливий блиск, і досі йому стукало в скронях. Він ішов по доріжці саду й сам незчувся, як перейшов межі санаторійної зони. Він виходив на перелісок.

Ще розтялося кілька пострілів. Але анарх навіть не здригнув. Навкруги його було тільки одне: запах снопів, і цей запах стояв чимсь невимовним і печальним. Крім цього запаху, навкруги нічого не було: ні звуків, ні кольору, ні речей. І тільки коли він вийшов на поляну, згадав, що залишив Катрину квартиру відчиненою. Тоді він поспішно повернув до головного будинку.

Дерева розступались перед ним, ніби самі спішили дати йому дорогу. Зрідка налітав сіверкий вітерець, і тоді віти здригалися, і падали з них холодні росинки. Падали рясно, поспішно, раптово. Іноді крізь дерева пробивалася пляма голубого неба. Але в ту ж мить зникала: її знову обгортали сірі полотна розірваних хмар.

Коли анарх зійшов на бокову доріжку, він побачив у вікні сестри Катрі тінь. "Трохи некрасиво, — подумав він, — тривожити дівчину". Але, згадавши про свій лист, що його залишив незапечатаним на столі, покривився. Йому неприємно було, що сестра Катря може прочитати його. І тоді ж він побачив, що тінь стояла, зігнувшись над столом.

…Але він уже знав, хто там. Коли анарх зійшов на ґанок, в дверях стояв метранпаж.

— Карно?

— Я! — просто сказав Карно й додав: — Треба зачиняти двері: так можна дівчину застудити.

— Але як ви сюди попали? — сказав анарх.

— Як? — і метранпаж усміхнувся. — Просто: ішов у свою палату, а по дорозі, як бачите, хотів зробити добре діло: двері зачинити дівчині.

Карно сказав і зник у темряві.

Анарх ускочив у кімнату. Лист лежав на столі. Сестра Катря й тепер рівно дихала. Очевидно, вона не прокидалась.

Анарх узяв листа, положив його в конверт і тремтячими руками заховав у кишеню.

XIII

Він прокинувся й здивовано подивився навкруги себе: фотелі, ліжко, канапа, на якій він лежав, — все це з першого погляду здалося йому через міру надзвичайним. І тільки коли він побачив на цвяшку одну з Катриних блузок, що її сестра Катря, виходячи з кімнати, очевидно, не встигла сховати в корзину, — згадав ніч.

Вчора, положивши в кишеню листа до своєї сестри, він ліг на канапу й непомітно для себе заснув. Він це добре пам'ятає. Але що ж далі? Він дістав написаний ним лист і хутко пробіг по рядках. Виходить, що все те, що він згадує, — все це було. Анарх поспішно вийшов із кімнати й побрів до поштової скриньки. Він так нервувався, вкидаючи туди свого листа, ніби боявся, що щось пошкодить йому.

З півночі біг холодний вітерець. Енергійно наступав осінній день. Не вірилось, що тільки-но, декілька годин тому, над санаторійною зоною пройшла гроза. Ртуть падала. Стояла холодна ріка й холодні води. Зрідка накрапав дощ. Койки сьогодні не винесли в садок — розташували їх на веранді.

Коли анарх ліг на свою ліжницю и подивився на хворих, побачив: обличчя всім були якісь сірі й скучні. Очевидно, нікого й ніщо сьогодні не цікавило. Навіть ніде не видно було книжок, що протягом цілого літа відігравали таку велику роль в суперечках між хворими й сестрами.

— Слухайте! — почув анарх позад себе сухий голос.

Він повернувся й побачив Майю. Лягаючи на своє ліжко, він не помітив її.

— Що таке? — спитав він і подивився на дівчину. В ній уже зовсім пропала колишня бадьорість, і тільки зрідка проривався тихий негарний смішок.

— Пам'ятаєте (вона сказала не "пам'ятаєш", а "пам'ятаєте") той веселий день, коли я з вами востаннє зустрілася на командній висоті?

— Пам'ятаю... А що?

— От що: ви сказали тоді мені, що ви — хворий. Я вам не повірила. Тепер вірю.

— Дуже радий! — кинув анарх і подивився навкруги; навкруги було так сіро й скучно, що в нім у ці хвилини не прокинулось жодної мислі. Навіть зиркнувши якось на дальню койку й побачивши на ній Карно, він тільки й подумав, що метранпаж сьогодні зовсім не такий, яким він бачив його вчора. Що ж до того, чи справді Карно був учора з ним, чи то просто була примара, то він навіть не поцікавився. Наступив момент цілковитої апатії. Анарх і справді попав в якесь зачароване коло: ішла апатія, за нею тривога й манія пересліду, причини якої він і досі не міг розгадати, і нарешті

проривалося життя. Останній момент знову змінялa апатія, і так без кінця.

— Вашій хворобі я тепер вірю, — сказала Майя. — Бо не тільки я, можливо, і багато з нас захворіло на цю хворобу. Але нашій хворобі ім'я не істерія, а... Як би це м'якше сказати... А... entre chien et loup (між собакою і вовком — франц.). Бо ж подивіться: я завжди погоджувалася з тим твердженням, що ми надто гнучке тіло. Я знаю, що ми служимо тільки тому класу, який — власть. Але...

— Але ви, мабуть, трохи не погоджуєтесь?

— Ні! — різко сказала вона. — Я цілком погоджуюсь. Я сама належу до них, про кого говорю зараз, і добре знаю породу цих людей. Але я мушу визнати, що починаю зневажати цей крам. І не на словах, як це часто буває з нами, а щиро, на ділі. Ви подумайте: все ж таки ми колись давали гідних поваги людей. Був час, коли з нашого осередку виходили безгрішні апостоли й святі проповідники. Варт пригадати хоч би минуле століття й початок нашого. А тепер? Тепер я сама собі не вірю. Мені здається іноді, що й я здібна на ту гидоту, без якої тепер не може жити названа порода. Подивіться хоч би на всіх тих, що тікали за кордон і відтіля паплюжили республіку. З якою солоденькою усмішкою плазують вони на задніх лапках! Де їхнє почуття людської гідності? Це ж кошмар!.. Але не одні ці. Хіба ті, що живуть тут, хіба вони не являються крамом? Тепер кожний бувший велетень не більше, як паршивенький інтелігентішка, міщанин, сволоч, який нахабно дере кирпу й ще нахабніш заявляє "ми". Цебто "ми", не ті, що пахали (це між іншим), а "ми" — вдасть!.. Зі мною було вже багато випадків, коли я таких-о артистів приймала за партійців. Він так упевнено говорить "ми", що ви ніколи не подумаєте інакше. Знаєте, це до болю противно! Саме в цьому я й бачу розклад вершків нашого суспільства.

— Я чув, що це — не погано, — знову в'яло сказав анарх.

— Або подивіться, — продовжувала Майя, незважаючи на репліку. — Загляньте в магазин, де продається марксівська література… Звичайно, за велике завоювання можна вважати той факт, що наші вороги читають те, що ми хочемо. Але ж гидко дивитись, коли вся ця продажна сволоч навалюється на нашу книгу й пожирає її, майже давиться, пожираючи її. А для чого це? Щоб скоріше сказати "ми".

Анарх слухав ці їдкі слова й несподівано відчув, як у нім заворушилось щось подібне до злоби. Він повернувся й сказав:

— Це закон Дарвіна: боротьба за існування!

Майя зневажливо подивилась на нього й знову перевела свій погляд на койку.

— І це розумію, — сказала вона. — Але все-таки людина повинна чимось різнитися од гадини. І та бореться за існування. Де ж людська чистоплотність?… І коли хочете щирого признання, я скажу: мені буває соромно до сліз за цей продажний крам.

Вона змовкла й одвернулась. Анарх байдуже подивився на неї, прикрив ковдрою подушку і, раптом підвівшись, мовчки пішов на проселочну дорогу. В їдальні він побачив за невеличким столом нервову хвору, що кожного дня заносила щось у свій щоденник.

"Їдкі розмови входять у систему, — писала, між іншим, в своєму щоденнику хвора. — Навіть Унікум і психопат — і ті почувають потребу висловити свою незадоволеність. "Знову лікарський смотр?" — говорить Унікум. "Знову лікаткий тмот",

— подає дідок. І тоді ж вияснилося: це просто комедія! Головний лікар запише заранні, кого треба виписати, а консиліум лікарів — просто так, для блізиру. В цім певні і Унікум, і психопат, і інші. І вони перекидаються отруйними фразами. Як же, мовляв, відціля треба зробити висновок: залицяйся до головного лікаря. Відціля, безперечно, і так званий протекціонізм. І Унікум певна, що тут мусить усе змішатися: і партійні, і безпартійні, і анархи, і радбури, і комбури. А коли змішається, тоді вияснится: нас давить протекціонізм, ми загрузли в протекціонізмі. І тому завтра треба обов'язково побачити головного лікаря й зробити йому "глазки". "Але що ж буде робити другий пол?" — питав психопат. "Це залежить від його таланту, — ядовито кидала Унікум і продовжувала, вивертаючи гладкий торс: — А завтра не головний лікар, а прийдуть черевички з губздраву. Подивляться вони на санаторій, покуштують мороженого, покрутять носом і скажуть: "Нам цей санаторій не подобається. Значить, ми поїдемо в Крим. Будь ласка, передайте цю записку секретареві губздраву". І улетить. Тоді санаторій, коли він не дурень, мусить зробити так: написати записку й до першої записки, приложивши цю записку, приложити й камінь, що ним чистять нігті, який теж залишили черевички. А в записці оце: "Посилаємо секретареві губздраву манікюрний камінь і записку, яку залишили черевички. Просимо від себе послати її в Крим. Гадаємо, що це для держави не буде накладно, бо одна людина все одно багато не з'їсть". Оце і все. І це буде сучасна притча про камінь для нігтів, про секретаря губздраву й про черевички, які поїхали в Крим". "Буде", — кричить хтось із своєї койки. "Чи не в Карно ти навчилась так язвити?" "У нього, друже, у нього! — відповідала Унікум. — Воно то так, та..." — "Чого ж ти не договорюєш? — каже Майя. — Я за тебе договорю. Воно то так, та треба тобі, Унікум, не забувати й тієї байки, де говориться: "Чем кумушек считать...". Ну, словом, ти знаєш!" І тоді вияснилось, що Майя — хамка. Унікум підбігла до неї й дробила: "Я не розумію, що ти із себе корчиш! В тебе,

мабуть, ущекнене самолюбство? Да?... Кажи!" Майя не відповідала й виходила з палати..."

За кілька хвилин анарх зійшов на путівець. Він ішов по проселочній дорозі й уважно розглядав стеблину на руці, що на ній завмер мініатюрний шашель. Із-за ріки й тепер гулом темної міді крокували дзвініці. Будинки то вибігали із змарнілої зелені, то виринали, то знову потопали в ній. Дороги й роздоріжжя відходили по кварталах у німу даль. Було зовсім сіро скучно. І не вірилось, що колись тут, на цій доріжці, видно було, як боковий шлях вилітав із багряної тирси (клекотіло сонце), а другий шлях — від Гралтайських Меж. Шляхи злітались, зливались і йшли до лісової будки. На ці шляхи часто ходив анарх і дивився на місто. Але місто завжди було таке незрозуміле, як і корейський божок. Саме на цей боковий шлях, що біля експериментальної ферми, увечері дівчата йшли з оранжерей і співали пісень у бузковий захід. Це були пісні журні, починалися вони з "гори високої" й кінчалися тим, що "молодість не вернеться". Тоді експериментальна ферма відлітала від санаторійної зони на неможливі гони. Але зате вранці кипіла тут радість. Коли падали роси й шумів ядерно світловій, тоді на дахи експериментальної ферми падали каміння всіх спектральних віт. То розсипалася корона землі — сонце.

Анарх ішов навмання й тільки тоді зупинився, коли з-за перевалу прозвучало соковите контральто. Він підвів голову й побачив: повз нього, направляючись із городу, пролетів фаетон. Тоді він раптом скинувся: куди й чого він іде?

Він круто повернув і пішов до санаторійної зони.

XIV

Надходив листяний шум. Хилилися жовті безсилі дерева. Падало листя, а на десятинах міської в'язниці мертво лежала осіння прозора далечінь.

Надходила осінь. І всюди, і на кожному із хворих почувалась вона. Майю ніхто вже не наважився б назвати легковажною дівчиною. Її не пізнавали. Вона схудла, змарніла й за черговий тиждень не тільки нічого не взяла, але й загубила декілька фунтів. Годинами вона лежала в своїй палаті і вже не виносила своєї койки на веранду.

Анарх не виходив із палати й годинами дивився то на одну, то на другу з чотирьох стін. Але частіш він спирався поглядом у стелю: вона чомусь нагадувала йому туманний день і його перший сніг. Сірий колір проточувався крізь вікно й похмурів, як сам присмерк. У цьому була не то розгубленість, не то тоска, не то просто нудна мовчанка. Це, нарешті, була не кімната, а якась сувора пустеля. Тільки ординатор і досі ходив у травневому костюмі. Але, коли й він заходив в анархову кімнату й зупинявся біля порога — суворий і холодний, — анарх і від нього відвертався, бо і в цьому травневому костюмі стояла осінь.

Що ж до Хлоні, то він остаточно поринув у меланхолію. За ним із призначення ординатора стежили тепер, не відходячи, дві сестри. Тим же сестрам наказано було доглядати й Майю. Одного дня вона підійшла до ординатора з проханням відпустити її в город на декілька годин, і, коли їй той не дозволив, вона "закатала" істерику. Доктор так розгубився, що забув навіть зміряти їй температуру. Сестра Катря мусила розбуркати Майю вночі й поставити їй термометр.

Проте й сестра Катря була сама не своя: вона напружено чекала відкомандировки. Щоб трохи забутись, вона просиджувала цілі ночі за книгою і, заснувши вранці, раптом

прокидалась і перелякано дивилась навкруги себе. Перед нею росла темна стіна, і здавалось їй, що на неї наступають якісь важкі незрозумілі квартали. Саме квартали, як щось абстрактне й непереможне. І ці квартали полосували невідомі лінії на безкраїх полях і відходили в сірий дим безвісті.

Надходила осінь. В городі її ще не бачили. Мотори й димарі випускали натовпи диму й закривали небо. На вулицях пахло бензолом. А тут у кожному ледве помітному шелесті мініатюрного листочка відчувався осінній переліт. Дерева все глибше вгрузали в червоне золото й стояли в надмрійній задумі. На перевалі рипів ясень: його підрізали бандити. Надходили листяні симфонії й затоплювали ліс. Надходив золотий потоп.

Зрідка вибігали з поляни кучеряві дерева, перелякано озирались і зупинялися. Але не було виходу з цього золотого потопу: і експериментальна ферма, і санаторійна зона, і перевали, і межі — все поринало в ньому.

Ішла мудрість глухого часу, і анарх знову збентежено дивився в сіру стелю. Він зрідка виходив на доріжку, там озирався навкруги й прислухався до шамотіння: то листя злітало з дерев.

А осінь усе глибше й глибше заходила в колодязь часу. Вже не горів капусник: його зрізали. Іноді поринав у багрянцях захід, і тоді чекали шалених вітрів. Але й вітри не йшли, ніби й вони боялись потривожити цю мовчазну осінню елегію. Санаторійна зона, її будівлі і конторський плац, і яблуневий глуш — все чутко прислухалось до золотого потопу. І думав анарх, що от-от вибіжить із яру розпатлана темна розпука, розкине руки, впаде на голу вбогу землю й істерично заридає. Іноді він бачив її: от вона лежить, от стихає її плач, вона мовчки

підводиться, дивиться синіми очима вдаль і, траурна, нечутно зникає за перевалом.

Надходила осінь. В городі, безперечно, про неї нічого не знали, а тут вона почувалась і в миготінні сухих зір, і в зажурі невеселих доріжок, що плутались і стурбовані відступали в нетрі сторожкого лісу. Дикий малинник відлетів до ріки й самотній стояв над тихим бірюзовим небосхилом. Ріка мовчала. Зрідка над санаторійною зоною чули задушений крик пернатого царства. То по довгій і далекій лінії птиці перелітали за горизонтні межі. Ранком на порожній пустелі покинутого поля сідали важкі дрохви, стрепети. І тоді ж ріка приймала в свої води перелітні зграї птиць. То були крякви, чирки, нирці, шилохвости, турпани. І ці туди, на далеку лінію, у вирій. Туди плавко линула і ріка, і сторожкий човен, і потяг, що вилітав із промислового центру й шалено нісся в золотий потоп. Місячної ночі, коли тихо коливались осінні хвилі й бриніли вогкі вітри, човен стояв одинокою забутою примарою. Але і в мовчазності ріки була таж сама невимовна самотність. Іноді стрепети раптом підводились із порожньої пустелі покинутого поля й різали ріку своїм важким польотом.

Надходила осінь. Вночі пахло жовтим диким воском. І тоді простори буйної неспокійної республіки плутались по темних шляхах, бігли до моря й прислухались до шелесту похилої тирси. Саме тоді й пахло незносним диким воском. Але золотий потоп плинув далі й далі. І вже затоплював він і каганцеві закинуті оселі. Вдалині миготів город. На оазі великого степу маячили люкси своїми холодними вогнями. І на світанку анарх бачив: до города бредуть струнке тополі. І думав: "Чи це не пілігрими з далекого краю?" І здавалось анархові, що він стоїть серед забутої Аравії. А там, де город, — зовсім надзвичайна крапка: там — Ель-Харам, Кааба й таємний чорний камінь. Анарх несвідомо, в якомусь півсні, шепотів: "Куди пілігрими?..."

Надходила осінь. І знову незносно пахло жовтим диким воском, і самотньо виглядала веранда санаторійної зони. Тільки калинники цвіли ще гарячим цвітом. І чути було, як за рікою кричить санаторійний дурень своє незрозуміле "о".

Санаторій потроху вилюднявся. Уїхав один, другий, третій, нарешті почали готуватись до від'їзду Майя, Унікум і т. д.

Між анархом і Майєю остаточно пробігла чорна кішка. Тепер їх рідко можна було зустріти вдвох. Декого це почало навіть дивувати: "Що таке? Чому це вони стороняться один одного?" Зате з Хлонею анарх тепер майже не розлучався. Ті своєрідні фантоми, що ними завжди жив юнак, анархові потрібні були тепер як саме повітря.

Хлоня сідав на ліжко й говорив:

— І от я іду кудись у поле, і я думаю: "Скучно". І я думаю, що моя епоха, як та прекрасна незнайомка, вискочила, схопила мене в обійми, затуманила мій мозок і раптом зникла. Я метнувся: де вона?... Але її вже нема!

— Так, — машинально повторював за Хлонею анарх.

— Так! Нема! — казав далі Хлоня й задумався: — А то, буває, здається, що цю незнайомку давить хтось своїми брудними руками. Я схоплююсь. Я горю весь. Я спішу їй на допомогу. Але підбігаю до проклятого місця й бачу — знову нічого нема!

— Так! — машинально повторював за Хлонею анарх.

І в таких розмовах вони часто просиджували цілі вечори. Їм ніхто не перешкоджав: два хворих виїхали, а метранпажа знову перевели на своє місце.

Для решти хворих залишилась одна тема: розмова про тих, кого виписували. І було великою несподіванкою, коли одного хмарного дня на санаторійній зоні зчинився енергійний гамір.

Прозвучав розбитий черепок міді: кликали на обід. Хворі мляво підводились із койок і сідали за стіл. Раптом підвелася Майя і спитала:

— Хто вчора ввечері сидів за моїм столом?

Хто ж сидів? Ніхто нічого не знає! Для чого це їй? Вчора сиділа вона, а пізніш, здається, анарх. Майя нервово підкинула плече й мало не скрикнула:

— Я питаю вас: хто сидів за моїм столом?!

Дехто навіть підвівся: чого їй треба! Тоді Майя вискочила з-за столу й розридалась. До неї підбігли й стали її заспокоювати. Їй подавали вже стакан із водою, але Майїні ридання переходили в якісь істеричні викрики. І тільки коли прибіг ординатор, хворі нарешті догадались підійти до Майїного столу. Там вирізано було ножем це: "Майя є… (нецензурне слово)… з анархом". Літери були великі, і фраза зайняла всю площину стола.

Всі занервувались. Навіть миршавий дідок не посмів увернути цинічної фрази.

Але хто ж це міг зробити? Це ж чорт знає що? Мужчини суєтилися біля столу й радились, як найти негідника.

Припущень було багато. Вчора сидів тут анарх. Але не міг же він зробити таку гидоту. Навіщо йому компроментувати і себе, і Майю? Ніхто не здібний був на таку низість, крім дідка й Карно. Але ж ні того, ні другого (це всі добре знають) вчора тут не було. Дідок суєтився й клявся, що він цього ніколи б не зробив. Йому вірили. Вірили, проте, й тому, що й Карно не був тут (Карно, між іншим, не знав, кого взяли на підозріння). Останнього часу метранпаж вів себе досить порядно, і було б несправедливим думати на нього. Звичайно, тільки від Карно можна було чекати такого стилю. Але ж із-за цього не можна обвинувачувати людину.

Майя того ж дня не обідала, хоч і зрізали парканну фразу, вона була так схвильована, що після того декілька днів не виходила з палати.

Що до анарха, то з ним із цього часу й справді скоїлось щось неладне. Коли йому говорили про цю історію (анарх тоді не був за столом), він якось розгублено дивився на оповідачів. Нарешті хворі почали перешіптуватись і запевняти один одного, що цю похабщину саме анарх і написав. Тільки одна сестра Катря, коли їй говорили про це, хвилювалася й кидала:

— Не смійте казати так!

XV

Звичайно, підозріння на анарха впало помилково. Причиною його розгубленості були листи, які він одержав того ж дня, коли з Майєю була істерика.

Стояло похмуре небо й мовчазні поля. Над санаторійною зоною стояв клекіт перелітних птиць: вони летіли у вирій. Тоді з проселочної дороги виринула поштова дрижула, і скоро

чергова сестра розносила по палатах листи. Цією ж поштою анарх і одержав кореспонденцію. Один лист був відповіддю сестри на його поетичний вибух у Катринім помешканні. Другий — анонімний. Анархова сестра писала це:

"Любий брате! Тільки-но одержала твою писульку й спішу відповісти. Брате! Що з тобою? Відкіля ця екзальтація? Ти ж, здається, ліквідував її? Відкіля ці Чінгісхани, запахи снопів, голубі грози, Голгофа та інше "дребедень"? Я боюсь за тебе: так ти скоро знову загрузнеш у болоті. Невже ти не уявляєш собі, що ця патетика і є той дурацький колпак, який носили й носять наші доморощені бунтарі — за твоїм вдалим виразом — із гопаківсько-шароваристої просвіти? Скоріш поклич свій розум, інакше буде пізно. Лист, як бачиш, попав не по адресу, бо з того часу, як ми бачились з тобою, я, брате, виросла порядком. Не можу сказати, щоб я розлюбила свій народ (між іншим, ця струнка, як ти її не ховаєш за красивими й туманними словами, весь час почувається, бо весь час бринить у кожному твоєму слові). Отже, не можу сказати, щоб я розлюбила свій народ. І от чому: я твердо знаю, що щастя моєї нації, її відродження можливе лише через індустріалізацію країни. Відціля — через оптимізм. Між іншим, це зовсім не те, що ти можеш подумати. Щастя я уявляю собі не тим химерним абсолютом, що до нього прагне інша категорія оптимістів, щастя я собі уявляю цілком реальним досягненням. Отже, мій оптимізм не перейде в безпардонну тоску. Так-то, брате! Тільки оптимізм! А на все інше я плюю з тієї командної висоти, про яку ти мені колись писав. І, в першу чергу, я плюю на слинявих нитиків та інших "символістів". Скажу тобі щиро: те, що ти написав мені в своєму останньому листі, пишуть гімназисти п'ятого класу в своїх меланхолійних щоденниках. Я гадала, що ти тепер серйозніший. Де ж твій європеїзм, з яким ти носився колись? Це ж, брате, так далеко від Європи, як сучасним белетристам від літератури (між іншим: Слюнтяї! Нахали! Порнографісти! Онанітики! І головне — невєжди! Їм би

не в журналах друкуватися, а сидіти під спідницею матері й ковиряти пальцем у роті та навчитися абетки. Як будеш у городі, передай такі ж компліменти й тим ідіотам, що їх друкують і переводять на них народні гроші). Отже, питаю: де твій європеїзм? Це ж, що ти мені написав, є безпардонна психологічна просвітянщина! Хоч ти мені й пишеш про малярство, але я дуже задоволена, що ти ніякого відношення не маєш до нього. Ти був би не маляром, а — пробач за вираз — дешевим фуріозо! Так-то, брате! Пора вже знати, де раки зимують. Це цілком серйозно! І я дивуюся, як міг ти так низько впасти. Я тебе таким все-таки не уявляла. До побачення. Твоя Клавдія".

Анарх прочитав листа і положив його на стіл. Різка відповідь не дуже його схвилювала. Він знав добре сестру й міг чекати цього від неї. Тоді він розірвав другий конверт і витяг відтіля брудний папір. Тут було написано це:

"Ясновельможному панові анархові. Дорогий і шановний революціонере! Я гадаю, що звернувся до вас у свій час. Добре знаючи ваше непевне, становище, спішу із своїм слушним листом. Дорогий товаришу й революціонере! Та пригода, що я для вас невідомий, що я для вас тільки загадкова особа, яка сховалася під анонімкою, можливо, ця пригода на момент затуманить вам мозок, і ви подумаєте: "Нісенітниця!". Але я певний: це не надовго. Ви скоро найдете себе й зробите те, що я вам пораджу. Так слухайте ж, ясновельможний і дорогий революціонере! Це було, здається, напровесні нової героїчної ери. Саме в цей час у канцелярії якогось безбарвного губздраву метушився якийсь каплоухий секретар. І до цього секретаря брели натовпи людей дістати аудієнції: їм треба було попасти на ремонт. Мільйони, більйони, трильйони машиністок та інших "співчуваючих" державних діячів невимушено підкреслювали геніального Маркса та геніальну революцію. Проте тоді вже поганої хуртовини не було, а була

прекрасна хуртовина під соусом дикого шовінізму та порнографії. Тоді по оселях ходили трубадури й натхненно співали про педерастію, гнилу проституцію й національний месіанізм. І це м'яко називалося утилізацією Маркса. І от тоді метранпаж такої-то друкарні, такої-то профспілки прийшов від консиліуму лікарів до губздраву й підійшов до машиністки. Ця ж, остання, допіру в секретарському кабінеті розв'язала з секретарем полову проблему в світлі "співчуваючої етики", здається, на канапі. І, здається, у неї горіли не то вуха, не то шия. Метранпаж сказав, щоб його направили в санаторій, і подав від консиліуму лікарів посвідчення. Машиністка сказала, щоб він звернувся до другої машиністки, але п'ята посилала до шостої. Тоді метранпаж пішов до секретаря. "На ремонт?" — спитав його секретар. "На ремонт", — відважно відповів метранпаж. Тоді секретар сказав, щоб метранпаж прийшов завтра. А через місяць сказав: "Прийдіть у четвер". Оце поки що і все, дорогий і ясновельможний революціонере! Тепер запитання: як рішити цей ребус, чи варт було метранпажеві домагатися санаторія, чи ні. Я гадаю, що ні, бо де ж тоді будете сидіти ви, ясновельможний анархе! Проте, метранпаж попав-таки в санаторій. І от він дивиться: санаторій стоїть над рікою. І от він бачить: це один із тих, що там на проселочній дорозі, де починаються степи, де колись глушили час джентельмени з города (звичайно, з проститутками, з коньяком, шампанським, з бенедиктином, з лікером: creme de vanille, creme cafe, creme de the (крем ванільний, крем кавовий, крем чайний — франц.), кюрасо і кюрасо з цитрон-меліс, шартрез), де били верцадла, щоб бити... Але кожна держава має свою термінологію, і санаторій теж. Отже, мертва лежанка — це та, що після обіду. Але для чого живуть під псевдонімом — невідомо! Наприклад, Майя. Це, здається, з індійських поем Рамаяна — богиня ілюзії... Ну, хіба ж таки можна назвати таким ім'ям недорізане порося? Так-то, дорогий революціонере! Коли метранпаж говорив із секретарем, вийшла помилка. Секретар зовсім не припускав, що цей метранпаж уміє думати й зовсім

не з тих — а la бидло. Секретар зовсім не припускав, що метранпаж бачив, як у його канцелярії метушиться добродій, ім'я якому — натюрморт. А втім, цього листа пишу не я, а мій дружок, що конспіративно ходить до мене. Це, між іншим, дуже оригінальна особа: він нічим не уступає вам. Це, так би мовити, ваш двійник, різниця між вами тільки та, що мій дружок має інший темперамент, а можливо, його просто вкусила осіння муха. Проте, він все-таки — не ви. Зараз ця конспіративна особа відіграє в житті роль провінціального мефістофеля. Я гадаю, ця тимчасова посада до деякої міри має рацію на існування. Але, дорогий революціонере! Не подумайте, Боже спаси, що цей величезний вступ (може, більший від самого листа) не має ніякого відношення до того, що я вам зараз скажу. Про цей вступ ви не маєте права забувати (а ви, здається, забули, так, о мій прекрасний революціонере!). Але раніш, ніж дати обіцяну пораду, я вам дам декілька нескромних запитань. Скажіть, будь ласка, хто це там у вашому санаторії живе милостію "власть імущих"? Хто там у вас переціню вартості ради свого прекрасного шлунку? О, ясновельможний революціонере! Дозвольте його поздравити! Певно, розум повинен керувати почуттям. Що толку з гарячковості, коли, припустимо, проти "рожна не попрьош". Правда? І ваш перецінець вартостей, очевидно, добре засвоїв собі мудру формулу: "Проти рожна нє попрьош". Це робить йому честь і показує, що він не з тих парвеню, які пильнують вискочити з свого природного оточення. Це робить йому честь. Як же, він тепер, слава Богу, живий і здоровий, чого й нам бажає від Господа Бога. Він, нарешті, зрозумів, що всі його утопії є плід його недозрілого розуму. І правда, які можуть бути утопії у відсталій економічно й політично країні? Це ж тільки імпресіоніст Бакунін міг мріяти про всесвітній бунт. Так-то, шановний революціонере! Я віддаю честь вашому перецінцеві вартостей за те, що він переборов авторитети і живе своїм власним розумом. Він, нарешті, зійшов на широкий шлях, і перед ним замаячили рожеві перспективи. Це вже не

утопія, а те реальне, чого ми багато віків чекали. Я вітаю його від усієї душі… Але я бачу, що знову відійшов убік. Треба ж, нарешті, сказати, що я вам раджу, бо ж для цього, власне, і лист писано. Я вам раджу: жити, читати газети, журнали "Огоньок" тощо, любуватися прекрасними краєвидами з командної висоти, "кушати" борщ, котлети й т. п. От вам моя порада. Тільки попереджаю: ніколи не згадуйте свого минулого, в противному разі ви щось надумаєте. Що ви надумаєте, я, звичайно, знаю. Але я вам про це не скажу. Цілую ваші уста й бажаю цього: хай вам приснiться сьогодні запашний апельсин. Ваш і т. д. Підпису не ставлю, бо все одно догадаєтесь, хто вам пише".

Анарх ледве дочитав цей нервовий, розкиданий і нескладний лист. Похитуючись, він пішов до палати. І коли б хто-небудь побачив його в цей час, він, безперечно, здивувався б. Анарх був блідий, якось через міру зігнувся і йшов по коридору мов п'яний. В цей час у нього не було ні мислі, ні бажань, ніби все це перейшло в стан атрофії. Автор анонімного листа не тільки не ховав себе, але й всюди випирав свою особу, всюди підкреслював її. А втім, анарх про це не думав тоді. Він бачив тільки сірі стіни своєї палати, в яких стояла осінь, по яких ходили, проточившись крізь вікно, тіні сіверких вітерців із дальнього заріччя. Тільки це — більш нічого.

Того дня падала ртуть. І того ж дня анарх пізнав новий приступ душевної кризи. Мав бути остаточний перелом. Можливо, цей лист тільки прискорив його. До того ж і обставини складались так, що він не почув за цей час жодного бадьорого слова. Власне, раніш його розважала тільки Майя. Тепер же з Майєю творилося щось надто неладне. Тільки сестра та Хлоня не покидали його. Але розмови з останніми ні в якому і разі не могли його розважити. Хлоня остаточно поринув у зажуру. А сестра Катря, хоч і заспокоювала своїми

чарівними жестами степової дівчини, але й вона була втіленою нудьгою.

Анарх був цілком самотній.

Сестра Катря декілька разів поривалася цього дня розпитати анарха про листи. Вона помітила, що саме з цього моменту він через міру знітився. Але сестра Катря боялась далеко залазити в анархове інтимне життя.

Того ж дня, коли падала ртуть, коли знову, ніби за тисячу верст, дзвенів лікарів сетер, а над санаторійною зоною йшли отари осінніх важких хмар, анарх почув якийсь шум біля веранди.

XVI

Стояв матовий дощуватий день. За рікою й далі брели важкі тумани. Анарх зійшов із ґанку й став біля клумби. І тоді ж до веранди підійшов санаторійний комендант. Він попередив хворих, щоб вони не хвилювались, коли почують постріли. Скоро з туману виринули стрільці: вони мешкали на санаторійній зоні для охорони майна.

Комендант розпитував хворих про ту людину, що стояла біля сараю й ніби когось вичікувала. Чи не знає хто-небудь, хто він такий? Чи нема в кого такого знайомого? Комендант бачить цю людину в кепі вже більше двох годин. Кепі то біля кухні вештається, то блукає чогось по доріжках.

— Це, може, ваш знайомий? — звернувся комендант до Карно.

— Мій? — кинув метранпаж. — Ви, очевидно, до мого знайомого ще не придивились.

Потім Карно казав, що його знайомий цілком доросла людина, а цей — не більше, як хлоп'я. Це просто помилка приймати цього кепі за його друга.

— Так? — спитав комендант.

— Так! — кинув Карно.

Ага! Тоді буде полювання за кепі. Комендант певний, що це ракло. Злодій просто вичікує випадку, щоб зірвати з койок застилкове приладдя.

Стрільці стали напоготові. І скоро почалось полювання за кепі. Розтялось декілька пострілів, і в тумані заметушились постаті. Але раптом усе замовкло, і тільки чути було, як по даху одноманітно відбиває дрібний дощ. Очевидно, стрільці зловили кепі й ведуть його до комендантської.

Скоро з туману виринув натовп, і люди підійшли до веранди. Кепі розгублено дивився на хворих і раз у раз озирався. Мовляв, у чому справа? Чому за ним стежать? Він же тілький звичайний обиватель, що шпацірує за городом! Крім того, він недоросла людина: йому всього п'ятнадцять років. Його мусять негайно відпустити, бо його на дорозі чекає мама: він шпацірує з мамою!

Ніхто, звичайно, не вірив кепі, бо ж він має надто виснажений вигляд. Кепі надто обірваний, як у нього очі бігають? Кепі треба негайно вирядити в міліцію: хай там виясняють, хто він такий!

Але кепі хвилювався:

— Почекайте, яке ви маєте право?

— А таке маємо право... — і комендант смикнув кепі за руку.

— Почекайте, ви, як бандити, напали на мене! Я обиватель із города!

Але хто наважиться повірити цьому? Кепі, безперечно, злодій! Це всі бачать, не тільки комендант. Кепі треба негайно вирядити в міліцію.

— Почекайте! — кричав той. — Нате мій паспорт! Я — обиватель Карасик!

Що таке? Паспорт? Ну, добре! Комендант візьме. Комендант почитає голосно! Але це не міняє справи... Ага, Абрум Карасик... Але це що?... Відкіля це?... З біржі?... Кепі безробітний?... Ну, тоді всі розуміють. Він, безперечно, злодій, і він напевно хотів зірвати застилкове приладдя.

За цей час туман розплився, і над санаторієм повисла осіння бездонна голубінь. Раптом спалахнули мовчазні трильйони голубого неба, і тільки темна полоска стояла на обрії: туман відпливав на утопічному аеро. Анарх подивився на захід: у порожнечі земної атмосфери над городом стояла гігантська повітряна куля — обсерваторія. Над аеродромом постав клекіт: то, мабуть, зірвався "Юнкерс". Із сходу в безвість бігли пір'їнні памеги.

Анарх зійшов на доріжку й пішов туди, де стояв натовп. Кепі пручався й не хотів іти до комендантської. Мусили взяти

його під руки й тягти. Але кепі рвонувся й вислизнув із рук. Тоді один стрілець підскочив до нього й розмахнувся:

— Ге-е-ех!

Удар був глухий — в спину.

Але в той же час другий удар у голову звалив стрільця з ніг: серед натовпу стояв блідий анарх, і на обличчі йому грала якась усмішка мало не з тваринним відтінком радості, наче цю сутичку саме для нього й розіграно.

Збитий із ніг стрілець підвівся й збентежено подивився на свого несподіваного ворога. Але й усі хворі також здивовано дивились на анарха. В перші хвилини всі розгубились. І тільки за якийсь час комендант зробив страшне обличчя й підскочив до кепі. Анарх і його відкинув сильним жестом на крок.

— Ну?

Голос анарха був надтріснутий, істеричний. В такі моменти вивертається цілий потік слів, що за них ніколи не можна взяти відповідальності. Але анархові в цю мить вирвалось тільки "ну".

Натовп мовчав, мовчав і анарх. І тільки коли над санаторійною зоною показався "Юнкерс", анарх узяв за руку кепі й повів його через конторський плац на шосе. Ніхто з хворих не рухнувся. Тільки комендант крикнув анархові вслід, що він подасть рапорт на нього до головного лікаря.

Коли анарх вивів кепі на дорогу, побачив: недалеко стояла мініатюрна фігурка. То, очевидно, була мама кепі. Отже, кепі не збрехав.

— Живо! — кинув він руку кепі й зупинився.

Кепі побіг до мініатюрної фігурки, яка вже йшла йому назустріч. А коли кепі зійшовся з нею, мініатюрна фігурка, перекинувшись із кепі двома-трьома фразами, раптом повернулась і поспішно пішла до анарха. Це була мама кепі. Скоро він побачив виснажене обличчя обірваної єврейки. Вона була в лахміттях, однією рукою держала дитину, другою розмахувала, прохаючи почекати. Анарх пізнав її: цю єврейку він бачив у городі на бульварі Перемоги в присмерках міських вечорів. Вона завжди стояла з простягнутою рукою.

Єврейка підбігла до анарха й хутко заговорила тим типічним акцентом, що його чути в кварталах єврейської голоти:

— Каспатін, ві такой благой дело сдєлал. Я, каспатін, вас бгагадагю.

І, сказавши це, вона вклонилась анархові сливе до пояса й мовчки пішла.

Скоро дві постаті поспішно ступали по дорозі. І тільки коли вони зникли за експериментальною фермою, анарх, обгинаючи річні заводі, пішов до веранди.

…Підйом знову підупав. Ішов він поволі. Зрідка він зупинявся на пустельному березі й дивився на осоки. Ріка несла свої холодні води в даль. Самотньо виглядали кущі зрізаного комишу. Стояла тільки одна мисль із листа: "Ви щось надумаєте". Це саме і є те, що його мучило весь час промешкання на санаторійній зоні. "Ви щось надумаєте". Так, йому треба щось зробити. Це він давно вже знає. І автор анонімного листа, живучи з ним, не міг не підмітити цього. Хай

ніякого метранпажа нема, хай Карно — фантом, хай він у стані летаргії, і все це важкі темні примари… Але він все-таки мусить бути консеквентним. Треба найти в собі мужність. Правда, він уже має досить сміливості бути консеквентним недарма в його душі зараз такий спокій і така ясна прозорість.

За рікою кричав санаторійний дурень. І крик його серед пустельної осені виділявся рельєфніш, і була в ньому якась невимовна жура. Дерева поринали в золото сторожкого потопу, і крізь них ясно видно було далеку експериментальну ферму й кучугури. Стояла мертва тиша, і тільки гудок безшабашного потягу порушував блідий осінній спокій. І зараз анарх відчував: пахне жовтим диким воском.

Він подивився на схід. Там стояла командна висота. Він згадав Майю, і йому зараз до болю захотілось почути її дзвінкий голос. І коли анарх згадав, що вона тепер зовсім не та, що він, можливо, її тепер такою, як вона була на початку літа, ніколи вже не побачить, йому здалося: він загубив щось неможливо коштовне. Бо з цією командною висотою були зв'язані його кращі хвилини на санаторійній зоні. І цей дикий малинник, і ці тополі, і ця прозора голубінь — все це свідки його світлих надій, що зрідка поставали, в ньому. Анарх згадав Хлоню й подумав: "Де він?".

Але Хлоні близько не було.

На шосе маячив фаетон і віддалявся до городу. В ньому, очевидно, виїжджав один із хворих. Санаторій із кожним днем усе більш і більш вилюднявся. "І буду я самотнім серед степу без людей", — згадар анарх фразу із свого листа до сестри. З невідомих перевалів легкий вітер приносив тривожний запах пожарища.

Біля конюшні він раптом зустрів Карно.

— Я хочу вам тиснути руку! — сказав той, зупиняючи його.

— Мою руку?

— Да, вашу руку!.. Це ж ви, здається, зробили сьогодні такий шляхетний поступок?

— Який це поступок? — не зрозумів анарх.

— Аякже! Я про кепі говорю! Це ж дон Квазідо ще раз повоював із вітряками.

Анарх круто повернувся й хотів був одійти від метранпажа. Але той узяв його за руку:

— Почекайте!

— Ну?

— Я хочу тиснути вашу руку! — і Карно саркастично всміхнувся.

Анархові знову метнулося в голові, що перед ним ніякого Карно нема, що це просто примара — і тільки. Він таємно сміхнувся й озирнувся навкруги. Набачивши колоду, він сів на ній і сказав, даючи місце для Карно:

— Прошу!

— Що таке? — в свою чергу не зрозумів метранпаж.

— Прошу сісти! Хочу поговорити з вами!

— Ви хочете говорити зі мною?

— Я хочу говорити з вами! — чітко сказав анарх.

Осінні хмари закутали небо, і раптом замжичило. Це так скоро зробилось, що анарх, почувши за коміром краплі холодної води, здивовано подивився на небо. Біля центрального будинку було тихо, майже мертво, ніби санаторій зовсім порожнів. Так буває за тих скучних днів, коли осінь веде в свій безвихідний тупик. На конторському плацу іржали коні, і десь торохкотіла підвода.

Карно деякий час постояв напроти анарха й несподівано сів біля нього на колоді.

— Слухаю! — сказав він.

— Слухайте! — знову всміхнувся анарх і положив свою руку на метранпажеве коліно: йому знову прийшла мисль, що перед ним безплотна істота.

— Ну? — сказав метранпаж.

— Не ну, а от що, друже! — почав фамільярно анарх. — Як ви гадаєте, про що ми будемо з вами говорити зараз?

— Не знаю!

— А, може, знаєте?

— Може, знаю, — спокійно сказав Карно.

— Ну, без жартів, — суворо кинув анарх. — Кажіть, про що ми будемо з вами говорити зараз?

— Вам це дуже потрібно знати?

— Дуже!

— А коли дуже, — і Карно саркастично всміхнувся, — от я вам скажу: очевидно, про лист.

— От! — зрадів анарх і з полегкістю зітхнув, ніби боявся, що Карно цього не скаже.

— Ну, а далі що? — спокійно спитав метранпаж.

— Далі особливо нічого. Я гадаю, що ви й тепер не відмовитесь від своєї анонімки?

— Не відмовляюсь! — сказав Карно. — І більше того, не відмовляюсь і від тієї фрази, що її написано було на Майїному столі.

— От, я так і думав! — зрадів анарх. — Я певний був, що й це саме ви зробили. Я тільки мовчав.

— А чому ж ви мовчали? — спитав метранпаж.

— Чому я мовчав? — і анарх задумався, прислухаючись до одноманітного шуму в ринвах, по яких стікала дрібна осіння мжичка.

— Так! Чого ж ви мовчали? — ще раз спитав Карно.

Але анарх уже не міг говорити. Він і тепер пізнав якусь розгубленість перед цим маленьким чоловічком.

— Тому, що треба мовчати! — ледве вимовив він. — Пустіть мене, я піду!

— Я вас не держу! — усміхнувся Карно й підвівся з колоди.

Тоді анарх насунув на чоло капелюха й мовчки пішов у свою палату. Там він ліг на койку й уперто протягом кількох годин дивився в якусь сіру крапку, що стояла на стіні.

XVII

Листяні симфонії чергувались із дрібними дощами. Ішла глуха пора. За конторським плацом стукала молотилка, і відтіля долітав запах молодих снопів. У прозорі дні золотий потоп поширював свої володіння й заполоняв кожний закуток. Але, коли приходили сірі дні з дрібними дощами, тоді чути було тільки печальні мотиви ринв. Тоді сиротливо виглядала оаза закинутого города. День неохоче появлявся на санаторійній зоні й зникав хутко, ніби випадково забрів сюди. Як тільки смеркало, прокидалась електрична станція й одбивала свої глухі удари. Ішли тумани, і в них іноді пропадали не тільки осінні далі, але й експериментальна ферма.

Зранку готувались до виїзду із санаторія Унікум, дідок і психопат. Санаторійний фаетон стояв уже біля веранди. Чекали, поки скінчиться сніданок. Ішов дрібний дощ. Зрідка з-за ріки доносився задушений крик санаторійного дурня. І пустельні доріжки, і порожня холодна ріка, і сіверкі вітерці, і далі за перевалами — все це зливалось в одну тоскливу осінню елегію. Обличчя всі були бліді, мало не земляні. Покоївки неохоче подавали страву на стіл. В кухні стояв легкий

одноманітний дзвін тарілок. І анарх почував у цьому дзвоні сторожку тривогу.

Тоді в його кімнату зайшов Хлоня й сів на ліжко.

— Знаєте, — сказав він, — я тільки-но знову був на командній висоті. Я дивився навкруги себе... Скучно!

— Так... — кинув анарх, заплющивши очі.

— Чули, сестра Катря, каже, вже, здається, одержала командировку.

— Да?

— Да! — сказав Хлоня й спитав: — А коли ж ви думаєте їхати?

Коли він думає їхати? І справді, коли він буде їхати? І тоді прийшла мисль, що він відціля ніколи не виїде, що відціля, з санаторійної зони, нема шляхів. "І не треба!" — подумав він, також хутко погасаючи, як і затривожився. І справді, йому більше нічого не треба. Це так просто, це так ясно.

— Скучно! — ще раз протягнув поет. — Пам'ятаєте легенду? І от я думаю: десь там, на сіверкій дикій півночі, лежить геніальний м'ятежник, закутий у міцні ланцюги, і теж думає: "Скучно". І справді, можливо, він знову підведеться із свого одра, можливо, він знову зійде на наш азіатський корабель і візьме румпель, але ніколи вже він не прорветься з холодного всесильного льоду й не виведе корабель у стихію. Мені хотілося, щоб він скоріше вмер. Так буде краще, принаймні, для нього.

Хлоня дивився в сіре вікно. За вікном стояв туман. Із сусідньої палати щось виносили: очевидно, виїжджала Унікум. Кроки по коридору звучали глухо й пустельно. Санаторій вилюднявся. Тільки над чорною кухнею стояв цілий день димок. Димок то стояв стовпом, то, розірваний, танув між голих дерев: на нього налітав сіверкий вітерець.

— А інтересно, — несподівано запитав Хлоня, — ординатор не викликав вас?

— Для чого?

— А як же: пожучить за кепі!

— Ні!

— Я так і знав, — сказав Хлоня. — Але річ не в цьому. Я все на ту ж тему. Я знову думаю: десь там, на сіверкій дикій півночі, лежить геніальний м'ятежник, закутий у міцні ланцюги, і в нього одна мисль: "Скучно". І справді, така загибель, поза стихією, біля тієї глухої стіни, про яку каже сестра Катря. Це ж неможливо!.. Це ж якийсь всесвітній ідіотизм! І на чорта ж тоді я існую? Щоб битися з вітряками? Смішно: учень не може більше за свого вчителя... А Ленін проходить через п'ятсот літ.

— Так, — машинально кивнув анарх.

— Але образливо от що, — сказав Хлоня. — Пройдуть роки: один, два, десять, двадцять, і, повірте мені, невидимий ворог помститься. Я вже зараз бачу, як мислі мого великого вчителя стогнуть під непосильною вагою бруду й маклерського перекручення. Світова сволоч, що пролізе в святе святих, сховається там за його ім'ям і зробить із нього брудне

знаряддя, яким і одкидатиме людськість назад. І коли б я мав хоч крихту надії, що можу боротися з цією сволоччю, я був би безсмертним. Ви вірите?... Але я тільки нікчемна крапка перед мовчазною стіною, перед якою зложив свою зброю мій далекий учитель.

— Хлоня подивився на анарха. Той і зараз лежав, заплющивши очі, і на ньому була якась прозора блідість. Хлоня навіть подумав, що анарх спить.

— Ви мене слухаєте? — спитав він.

— Я тебе, Хлоню, слухаю, — сказав анарх. — Говори, мій неспокійний юначе!

— Хороше ви сказали "неспокійний юначе", — говорив Хлоня. — Я вже давно не чув таких теплих слів. І взагалі люди не вміють так говорити. Мені здається іноді, що і я, і всі ми скоро розучимося промовляти один до одного. Скоро ми зовсім забудемо тиху задушевність і будемо не то машинізованими хижаками, не то хижими машинами.

Хлоня взяв із тумбочки газету й мовчки пішов до вікна. В кімнаті було тихо. Змовкли кроки і в коридорі. Але анарх уже далекий був від Хлоні. В цій тиші перед ним раптом постав якийсь бюст, червоною плямою він різав стіну. "Чий це бюст?" — пригадував він. Художник поставив його на фоні заграви пожару, і була в цім якась таємна символіка. І фон, і сам бюст виступали на сірій стіні суворим і незломним рельєфом.

А надворі не переставало мжичити. Сірі шмаття набивали собою кімнату, і було сіро. З конторського плацу доносилось виття собаки: то здихав лікарів сетер. Його недавно невзначай підстрелив стрілок. Виття було темне й незрозуміле, і

здавалось анархові, що це не виття, а мла вогкої чвирі, і по ній простяглись осінні дороги.

І знову перед ним виріс бюст. І тут же анарх пригадав: колись він підійшов до вітрини й там побачив цю голову. Саме вона й стояла в червоній заграві. Обиватель сказав тоді: "Чорний папа комуни".

І тепер йому стало дико, що він так просто слухав Хлоню, ніби й справді він давно вже зріднився з ним. Це ж про чорного папу комуни говорив Хлоня. Хай не про того, що його анарх бачив у вітрині, але це ж все одно. Виходить, він зовсім не те, чим уявляє себе. Чи, може, Хлоня попав не на свій шлях? І за асоціацією "чорний папа комуни" він пригадав якусь картину. Серед буйної стихії повені стояли на острівку два коня й тоскно дивилися вдаль. Навкруги бушувала вода, і під нею пропадали і оселі, і ліси, і кучугури. Скоро й цей островок порине в повінь. З ним зникнуть і ці два коні, що так тоскно дивляться вдаль. І анарх не міг не порівняти себе й Хлоню з цими одинокими постатями серед буйної стихії.

Хлоня мовчки постояв декілька хвилин біля вікна. Потім повернувся й знову підійшов до анархового ліжка.

— От що, — сказав він тихо, — кілька років тому почалась нова епоха. Це були прекрасні, незабутні дні. Я тоді був зовсім хлоп'яком. Але я й тоді почув цей надзвичайний грохот… Чого ж мені так скучно? І сьогодні стоїть туман, і завтра буде туман. І в цих туманах я нічого не бачу. Де ж моя епоха? Отже, до побачення, товаришу, — раптом, повертаючись, сказав Хлоня. — Піду шукати своєї епохи!

І Хлоня вийшов із палати. Анарх подивився йому вслід: "Скільки йому років?". І ніяк не міг пригадати. Потім він і сам

підвівся. Він подумав про сестру Катрю і, згадавши, що вона одержала командировку, пішов до неї. В коридорі він зустрів Майю. Вона йшла, похиливши голову, і навіть не привіталась до нього. Анарх хотів був звернутись до неї з якимось запитанням, але почув у всім тілі неміч, а тому й пройшов мовчки.

Мжичка не переставала йти. Над чорною кухнею стояв димок. Крізь млу видно було полоски води. Далі стояв туман. Командна висота маячила сиротливо й непривітливо, і зараз чути було, як із города гулом темної міді крокували дзвініці. І цей дзвін, долетівши до конторського плацу, зупинявся, і тоді його продовжувало виття лікаревого сетера. Пес, очевидно, здихав.

Коли анарх увійшов у кімнату сестри Катрі, вона стояла біля корзинки й складала туди білизну. По кімнаті розкидано було строкаті клапті якоїсь матерії, посередині кімнати лежав підсвічник. Із стін сестра Катря вже познімала свої картини. На туалетнім столі не було статуеток, і на ліжку лежала біла подерта сорочка. В шафі було порожньо: очевидно, вона зібрала вже й свою бібліотеку.

В кімнаті було непривітливо, як і надворі. Пустелею віяло з кожного закутка. Особливо неприємно вразив анарха подертий черевик, що лежав біля корзини: на ньому уже зацвів зелений хихлатий морошок. Сестра Катря, очевидно, витягла його з-за шафи й ще не встигла викинути в помийну яму. Черевик мав якийсь надто гострий носик, трохи на кінці загнутий, вів нагадував татарські саф'янці.

Сестра Катря зустріла анарха радісною усмішкою. Як же: вона завтра їде! Вона без кінця рада, що нарешті дочекалась цього. Анарх не може й уявити, як далеко вона поїде. А саме: вона перекинеться в Сибір, до самого Байкалу, за тисячу верст. Вона хоче пожити ще в глухій тайзі, подалі від санаторійного

життя. Сестра Катря, можливо, там скоріше розв'яже ті важкі проблеми, що тут їй ніяк не даються. До Уралу вона буде їхати почасти кур'єрським, почасти пасажирським, а коли перевалить через гірський хребет, вона пересяде в звичайну "теплушку": їй здається, що там вона скоріше збереться з мислями. Сестра Катря добре знає сибірське життя, і вона його ніколи не проміняє за який-небудь блискучий Париж або Лондон. Саме в Лондоні тощо, їй здається, і є справжня пустеля. Що ж до Сибіру, то не такий вже він жахливий. Сестра Катря гадає, що туди не тільки їй, але й багатьом слід було б помандрувати. Де-небудь у занесеній снігом оселі й народжуються справжні мислі. Саме в глухій тайзі, на краю світу, вона й найде заспокоєння. То нічого, що там виють північні вітри, — це гарно. Можливо, вони-то й принесуть їй те, чого вона так довго чекає.

— Уявіть, товаришу, — говорила сестра Катря, радісно всміхаючись і поправляючи свій чорненький бантик, — можливо, де-небудь там, за Байкалом чи над Байкалом і Гегель постане в іншому освітленні. І це буде зрозуміло, бо, по суті, ви напевно не скажете мені, що я таке: дійсність чи фантом. Навіть, коли ви візьметесь за мою руку й почуєте під пальцем моє тіло, і тоді ви не маєте права сказати, що я зараз існую. Можливо, просто це ваш сон, бо й уві сні ви можете те саме почувати... Все відносне!

Анарх так звикся зі своїм химерним становищем, що й зараз подумав: і справді, можливо, ніякої Катрі нема, можливо, нарешті, ніколи він не був на санаторійній зоні й сидить зараз десь в ізольованому помешканні для душевнохворих.

Сестра Катря ще довго говорила про Сибір, про тайгу, про філософію й зокрема про Гегеля. Вона раз у раз радісно всміхалась, ніби й справді найшла свій хресний путь. В її

кімнаті зовсім потемніло, коли анарх стиснув її руку й вийшов на ґанок.

XVIII

Біля чорної кухні він зустрів санаторійного дурня. Дурень і зараз безглуздо всміхнувся і все поглядав у туман, туди, де тікали темні дороги крізь республіканський глуш. В його погляді й тепер стояла незрозуміла тоска, ніби дурень думав усе про ту ж пустельну степову станцію, що повз неї, не зупиняючись, пролітає експрес.

— Що, Хомо? — машинально кинув анарх.

— Ги!.. Ги!.. — зареготав дурень і, як завжди бувало з ним, метнувся вбік і пропав у тумані.

Анарх обминув кухню й пішов до конторського плацу. Коли б хто-небудь спитав його, куди й чого він іде, він, напевно, не міг би відповісти. І справді, він ішов без мислі, автоматично. Зрідка він зупинявся, проводив рукою по чолу, ніби щось пригадував. Але мислі не приходили, і він знову брів уперед. Мжичка не переставала поливати землю промерзлими краплями. Висіло темно-сіре небо, а по ньому поволі проходили важкі хмари. Вив лікарів сетер.

"Так, він тепер знає, що йому треба зробити", — думав анарх. Це так просто, це так ясно й головне — це консеквентно. І в тому, і в другому випадку він мусить саме так зробити. В тому випадку, коли він живе в ізольованому помешканні і ця дійсність є лише натовпи примар, він нічого не загубить, зробивши те, що йому треба зробити. Навпаки, коли він і після цього буде жити, він буде певний, що навкруги його лише самі фантоми. Але й у другому випадку йому нічого

губити. Карно, безперечно, фікція. Він певний, що коли й справді навкруги його дійсність, то Карно на санаторійній зоні нема. Карно — примара і є одна частина його власного "я". Він мав не один випадок запевнитись у цьому. Одне те, що ніколи таких метранпажів не було, є доказом правоти даного припущення.

Виття собаки наближалось. І скоро анарх побачив лікаревого сетера. Собака лежав на боці й зализував величезну рану. Проходячи повз нього, він побачив, як пес тоскно подивився своїми розумними очима й ще голосніше завив. І це виття таке було нудне й неприємне, що анарх інстинктивно прибавив крок.

Обминаючи темні дерева, він ішов до командної висоти.

Збоку, над рікою, стояв туман. Крізь нього блимали дальні міські огні. В огнях була специфічна осіння тусклість. І, зиркнувши на них, анарх згадав чомусь недавню розмову з сестрою Катрею, Байкал і сибірські нетрі. І подумав: "Сестра Катря, безперечно, має рацію їхати туди". Тоді перед анархом постали дикі азіатські поля, білі хуртовини й тривожні станції на татарських прольотах.

Анарх сходив на гору. Чим далі він ішов, тим легшим ставав туман. Здавалось, розвидняється. І справді, скоро над ним повисло бездонне синє небо. Тільки по долині відступали тумани. Спалахнули зорі, запахло вогкістю. Перед анархом постала оаза дальнього города, чіткі люкси й ледве помітний силует експериментальної ферми. На поселку, що за кілька гін, брехали пси.

Анарх пішов далі, до самотньої берези. Він так упевнено ступав туди, ніби й справді знав, що там найде того, кого йому

треба. І тому, зупинившись, він зовсім не здивувався, побачивши Майю.

Притулившись усім тілом до берези, вона стояла, як різьблення.

Інакше й не могло бути. Вона любила ходити до цього місця саме вночі.

Він раптом почув у тілі дрібний дріж, і йому прилила кров до голови. Ніби щось давно загублене він найшов зараз.

Майя не рухалась.

Тоді анарх несвідомо рвонувся вперед і зупинився біля дівчини. Вона стояла заплющивши очі й закинувши голову на суху гілку. Темні овали під очима говорили, що це не та вже Майя, що з нею анарх проводив літні ночі.

— Майо! — сказав він, чомусь лякаючись свого голосу.

— Що таке? — тихо спитала вона, не розплющуючи очей.

Анарх подивився на неї й тут же відчув, як йому здавило спазмами горло. Але він просто й спокійно сказав:

— Я хочу говорити з вами.

— Зі мною?

— Так!

— Для чого ж це? — спитала Майя. І анарх перший раз за кілька останніх тижнів почув її тихий смішок.

— Просто так!

— Це цікаво, — сказала вона й додала іронічно: — ви, очевидно, думаєте виступати десь у ролі трагіка? Так?

— Ні, Майо! — сказав він.

— А… ідіть ви к чорту! — раптом знервувала дівчина. — Обридли мені такі розмови!

Але анарх не образився, він одійшов, став над кручею й дивився на далекий город. Так він простояв декілька хвилин у якомусь півсні, весь час чекаючи, що його покличе Майя.

Майя і справді покликала.

— Савонаролочко! — раптом почув він.

Але, коли він зупинився біля неї, побачив: її обличчя було таке ж холодне й німе, як і раніш. Першого моменту анарх навіть подумав, що він просто помилився, бо ж вона таки давно називала його так. Але скоро Майя й справді заговорила:

— Ви хотіли розмовляти зі мною? — спитала вона.

— Ну да!

— Для чого?

— Не знаю!

— Ну, тоді слухайте! — кинула вона, і на цей раз не розплющуючи очей. — Скажіть мені, чого вам треба від мене? Невже ви й досі мрієте, що я вас коли-небудь кохала? Так?

— Так, — одгукнувся анарх.

— Даремно! — сказала Майя. — А втім, мені не треба говорити вам, що в даному разі моє кохання для вас не більше як соломинка, за яку хапається тонучий… Так?

— Так! — майже не думаючи, кинув анарх.

— Виходить, — і Майя розплющила очі, ще раз засміявшись своїм негарним смішком, — виходить, що ви мене не кохали, не кохаєте й не будете кохати. Це, безперечно, так, бо ж я чула — кохання зовсім не таке… Так?

— Так.

— А тепер я вам скажу, що й я вас точнісінько так кохала. І ви для мене були такою ж соломинкою, за яку я хапалась. Але зараз я вас трохи ненавиджу… Тільки, будь ласка, не зрозумійте цього, як прояв ущекнутого самолюбства… Я вас ненавиджу от за що: я колись казала вам про те, що між нами є тайні чекісти. Я навіть натякала на те, що й я належу до цієї категорії людей. Ви мені тоді не повірили. Тепер, гадаю, повірите!.. Я — тайна чекістка, агент червоної охоронки. З самого першого дня вашого приїзду на санаторійну зону я стежила за кожним вашим кроком. Я чомусь вірила, що ви є справжній анарх, який провокаційними засобами затесався в наші кола. І знаєте, тоді по-своєму покохала вас. Я багато знала мужчин. Але по-своєму (можливо, як і ви мене) кохала тільки двох: вас і того юнака, про якого я вам уже говорила. Ви вірите, що я вас кохала? — і Майя скинула на анарха очі.

— Вірю.

— Як хочете, — і вона на хвилину зупинилась.

На санаторійній зоні електрична станція одбивала удари. Знову чути було, як на конторському плацу вив лікарів сетер. То тут, то там спалахували люкси: і на санаторійній зоні, і біля домів відпочинку, і на поселках, і в далекім городі. Огні стояли в степу мовчазно й нерухомо. Повз них і далі виблискували холодні води рік.

— Так, я вас кохала! — казала Майя. — Бо я думала, що ви є справжній анарх. Я сподівалась, що ви мені дасте декілька прекрасних хвилин. І віддаватися вам, скажу щиро, було для мене щастям. Я знала, що моє тіло, моя ласка розв'яже вам язик і ви мені розкажете те, чого я потребую. Так! Я вірила в це: до осені ви будете сидіти в підвалі!.. Бо ж подумайте: в цьому вся я. Ви розумієте?

Майя похилила голову й задумалась. Анарх мовчав. І хоч він узнав од неї зараз, що був її черговою офірою — і тільки, що вона не як коханка, а як тайна чекістка ходила за ним, стежачи за кожним рухом, навіть більше — бажаючи, щоб він зробив якийсь непевний крок, котрий привів би його до тюрми, анарх не тільки не пізнав злоби чи то ворожнечі до Майї — саме тепер, як ніколи, він почув близькість до неї.

— Так, — говорила Майя, — в цьому вся я! Бо ж подумайте: я принесла в офіру все, що могла дати. Я порушила свій дівочий стан із випадковим самцем, я віддала свою чистоту і навіть не через звичайну тваринну злучку. Мої пацієнти були віртуозами. Але я робила це, як ті ідіотки, які із спокійною душею йшли на вогнище… І що мені з того — сто чортів! — що моїх пацієнтів одправляли на той світ у "двадцять чотири

години"? — Майя зупинилась і положила долоню на своє чоло. — Але не забувайте, — продовжувала вона, — за кілька років барикадних боїв я мала справу не з одним мужчиною і не з десятьма і, можливо, не з двадцятьма. Звичайно, перша гарячковість пройшла, але її місце запосіла звичка. Ви розумієте? Це вже не нетрі женської душі, а це нетрі взагалі. Я просто звикла висліджувати, доносити. І, оскільки до інших справ була постійна індиферентність і оскільки я завжди пам'ятала, що охранці я віддала все, що могла, я не тільки полюбила цю справу, я просто — сто чортів! — не можу без неї жити!

З дальніх перевалів донісся дзвін: очевидно, в городі бив годинник. Майя здригнула й зупинилась. Анарх застиг, як різьблення, і мовчав. З-за ріки насідав туман. Але небо було синє й спокійне.

— Так, сто чортів! — Майя знову закинула голову й заплющила очі. — І от тепер, зустрівшись випадково з вами, я подумала: стій, чижик-пижик, я до тебе доберусь! Я стежила за кожним вашим кроком і, чого б ви од мене не вимагали, я все б зробила... Нарешті я бачу, що ви є просто остання соломинка, за яку я схопилась і не вдержалась. І тепер ви розумієте мене?... Так?

— Так, — коротко кинув анарх.

Тоді Майя несподівано підійшла до нього й обхопила руками його шию.

— Чижик-пижик! — сказала вона, і в її голосі зазвучала інша інтонація. — Що ж тепер прикажете мені робити?

— Не знаю.

— І я не знаю, — і Майя ще щільніш притулилась до анарха.

З Гралтайських Меж прилетів сіверкий вітер. Туман зійшов на ріку й наближався до командної висоти.

— От що, — помовчавши, раптом сказав анарх. — Я найшов! — і якось хворобливо засміявся.

— Що ти найшов? — скинулась Майя.

— Це, власне, паліатив, — сказав він, — але це, можливо, на деякий час дасть тобі задоволення… Я от що надумав… Як ти гадаєш? Не було б краще тобі, коли б я… одійшов… у двадцять чотири години… ти знаєш, куди…

Майя здригнула.

— У двадцять чотири години?

— Так… І це, власне, зовсім не буде офірою для тебе.

— А для чого ж це мені потрібно? — спокійно спитала вона.

Але в її голосі анарх почув і легкий дріж, і сховану радість.

— Як, для чого? Ти підеш тоді в охранку й скажеш, що от, мовляв, була така-то людина і… Словом, ти щось там придумаєш. Ти можеш сказати, що мене перехитрила, розкрила мою "провокацію", і я мусив або втікати (а куди тепер утечеш?), або зробити те, що зробив. Можна навіть найти якісь фальшиві документи, якими ти й докажеш мою провину.

— Ти серйозно говориш?

— Цілком серйозно.

— А в тебе револьвер єсть? — несподівано спитала вона й приставила свій погляд до анархових очей. І в її очах він побачив тваринну радість.

— Револьвера в мене нема, — сказав анарх.

— Так тоді, — і Майя фальшиво засміялась, — я тобі дам свій!

Але, хоч як вона невимушено кидалась фразами, їй не вдалось одурити його. Безперечно, це був не жарт: Майя тільки вдавала з себе жартівницю.

Раптом вона нахилила анархову голову до себе й міцно притиснула до своїх грудей.

— Чижик-пижик! — фальшиво засміялась вона. — Ніколи я не дам тобі свого револьвера! Звичайно, я жартую!

Але він уже не вірив їй: вона саме тепер говорила нещиро.

З Гралтайських Меж іще прилетів сіверкий вітерець. Туман дійшов до командної висоти й збирався на неї. Далекі міські люкси підбило легкою димкою. Пахло вогкістю і чути було в степу гудок нічного потягу. Але небо й зараз було синє й спокійне.

— Чижик-пижик! — говорила Майя і голос її задрижав. — Все це гарно, але ти мене — сто чортів! — не розумієш!

Дівчина не договорила, і анарх почув, як її тіло здригнуло і вона мовчазно й істерично зареготала.

І сливе в цей момент над рікою пронісся тривожний крик.

— Ей! Сюди!.. Скоріш!..

— Де? Де? — обізвалось на санаторійній зоні.

— Кличте до човна рибалку!.. Хлоня втопився!

Анарх остовпів. Майя подивилась на нього сухими очима.

— Скоріш!.. Скоріш!.. Хлоня втопився!.. — знову над рікою розтявся тривожний крик.

Майя нервово відкинула голову й мовчки рвонулась уперед.

XIX

На далеких бойнях ревів віл, і рев був тягучий і тривожний.

Надходив сірий осінній ранок. Ртуть падала.

Над гнилими болотами, над пустельною рікою посувалися сконденсовані води. Дощу не було. Ринви застигли в мовчанці. Над чорною кухнею вже стояв димок і танув у навколишній вогкості. Десь по шосе рипіли підводи: то з околиці крамарі посувались на міський базар. Командна висота стояла в тумані і ледве вирисовувався її темний силует. Зрідка на центральний будинок налітали сіверкі вітерці, і тоді билась на сході бокова віконниця. В степу довго й протяжно кричав паровик, затихаючи неясним відголоском за дальнім перевалом.

Цілу ніч на санаторійній зоні суєтились люди. Першої години відкачували Хлоню, але потім, коли вияснилось, що спасти його не можна, обмивали труп, увільняли для мертвого палату й т. д. Але, коли Хлоня і лежав уже на столі, і нічого було робити, і покоївки, і сестри, і хворі, пригнічені цією подією, мовчки ходили з кутка в куток, і тільки перед світанком декого з них поборов сон.

Коли вчора Хлоня пішов до анарха, сестри, що стежили за ним, сиділи спокійно в одній із палат, знаючи добре, що від анарха Хлоня йде тоді, коли покличе дзвоник. Скинулись вони приблизно за годину. Не найшовши юнака в кімнаті, сестри побігли до Катрі шукати анарха. Вони гадали, що Хлоня й пішов з ним. Це було тоді, коли анарх сидів у Катриній кімнаті. Але й там вони, звичайно, Хлоні не найшли. Тоді сестри метнулись по санаторійній зоні. Незважаючи на те, що Хлоня декілька разів обіцяв утопитися, сестрам і в голову не прийшло негайно побігти до ріки. Вони ходили в контору, на конторський плац, шукали в кухні й на шосе. І тільки коли до них пристав санаторійний коняр, сестри згадали про ріку. Бігти туди треба було через легку трясовину і по ній, звичайно, не можна було пройти в черевичках. Тому й до ріки побіг один коняр. Він іще застав Хлоню на березі біля кручі. Але не встиг коняр перебрести невеличку заводь, як Хлоня мовчки зробив помах руками й кинувся у воду. Тоді-то й покликав коняр собі допомогу. Саме цей крик і чули Майя і анарх.

Хлоню витягли мертвим. Того ж вечора викликали міліцію і склали відповідний акт.

Анарх, прибігши з Майєю на санаторійну зону, одразу ж пішов у свою палату. Він не тільки не захотів дивитись на Хлоню, але й, лігши на койку, навалив на свою голову подушку, щоб не чути було метушні. Опівночі, коли в центральному

будинку стихло, він одкинув рукою збите волосся й подивився навкруги себе.

Стояла тиша, і за вікном усю ніч дзвеніли осінні води в ринвах. Очевидно, всьому санаторію ця ніч здалася неможливо довгою. Але анархові вона пройшла зовсім непомітно. За декілька темних годин осінньої темряви перед ним пройшло стільки примар-спогадів, скільки він не бачив за все своє життя. Він остаточно вирішив, що вже не існує, що мешкає "на тому боці" реальності. І він не тільки примирився з цим, йому навіть радісно було, що він уже, нарешті, так просто, без усяких перешкод попав у цей невідомий край. Він цілком свідомо найшов тоді порівняння цьому станові. Саме так він почував себе колись у дитинстві, захворівши гарячкою. Він бачив навкруги себе цілком реальні речі, чув найреальніші розмови, але все це, набирало химерних відтінків, якусь неясність і прозорість. І тепер, як і тоді, йому хотілось бачити біля себе когось надто близького, хто б держав свою руку на його гарячій голові. Це було воістину якесь царство фантомів, але тихих, задушевних, і вони не тривожили його.

Перед ним проходили і Майя, і сестра Катря, і Хлоня, і далекі сибірські сніги, і татарські прольоти на неможливих гонах. Знову виринали неясні згадки з дитячих літ, і він бачив забуті обличчя, тихий поселок, дорогу в диких бур'янах на високу гору, де стояло кладовище й де завжди пахло чебрецем. Дорога ухилялась убік, брела через гони чорного пару, добігала до цукроварні й нарешті пропадала в сизій димчатій безвісті. Він чув, як риплять вози в дикому степу серед гарячої тиші, обминаючи польові дзвоники. Воли йдуть вільною ходою, а з гарби плине невесела пісня, проходить бур'янові гони й тане, завмираючи в глухому степовому повітрі. Перед ним виринав порожній майдан, хата на краю села, де він прожив своє дитинство, графський парк, що царить над усім селом, ставок, стрункі тополі, і знову бігла дорога й її

неможлива безмежність. Десь у степу курив димок, і цей запах дальнього пожарища ніс анарха на своїх легких крилах у якісь казкові обрії.

І так цілу ніч фантом за фантомом — ціле царство прозорих і задушевних примар.

І коли нарешті крізь вікно пробився хворий світанок і в кімнаті почало розвиднятись, він розплющив очі й важко зітхнув: він знову пізнав дійсність. І йому до болю шкода було цієї ночі. І тоді ж він почув дрібний дріж по всьому тілу. Він узявся за голову: вона палала. В скронях йому стукало, а коли він удивлявся у стіну, в очі забігали голки.

Анархові прийшла мисль, що він захворів. І ця мисль, як тиха радість, повисла над ним. Він, безперечно, захворів гарячкою, і хвороба прийшла вчасно. Він зрадів їй, бо вона могла його без усяких перешкод знову перенести в царство фантомів. Анарх пам'ятає, як учора, переходячи болото, він нарочито, хоч і інстинктивно, ступав туди, де було глибше, щоб набрати в черевики холодної води. Це була хитрість, і вона йому вдалася.

Він розплющив очі й подивився у вікно, що виходило в коридор: повз нього хтось пройшов, несучи в руках свічку. І тільки зараз анарх згадав про Хлоню.

Але не почув він ні жалості, ні болю, наче це було звичайне явище на санаторійній зоні, наче він давно вже вирішив, що інакше не могло бути. Однієї хвилини йому прийшла навіть мисль: "Чого це сестри так суєтились учора? Невже вони надають так багато значення цій події?". Він гадає, що тут нічого особливого нема. Жив чоловік — і вмер. Можна

пошкодувати тільки, що Хлоні, коли він топився, було холодно у воді.

І тут же анарх пригадав те місце, де загинув хлопчик: і він — пам'ятає — любив сидіти на цьому місці. Влітку відціля маячили прекрасні далі. Він пам'ятає: з боку кручі ріс комиш, такий стрункий і суворий. І комиш якось надзвичайно сторожко мовчав, коли заходило сонце. Тут біля кручі завжди незносно пахло осокою.

Цікаво: анарх думав зараз про себе так, ніби він уже не існує. Він брався за своє чоло і йому було приємно почувати під рукою гаряче тіло; воно розганяло дрібний і уїдливий дріж.

Анарх і не помітив, як наступив глибокий ранок.

Та й трудно було помітити: надворі було також сіро, така ж стояла півтемрява, як і тоді, коли тільки-но розвиднялось. Дощу не було. Над санаторійною зоною нависли темні масиви вод і ніби застигли. На далеких бойнях знову ревів віл, і рев був тягучий і тривожий.

— О-о-о-о! — крикнув раптом біля вікна санаторійний дурень, і все затихло.

І тоді ж почув він, що йому пече в горлі. Він подивився на тумбочку: графина не було. Він підвівся й став на ноги. Коліна йому боліли, і все тіло було в такому стані, ніби його хтось недавно побив. В коридорі він зустрів двох сестер. Одна з них несла якесь шмаття, і воно било в очі своєю надзвичайною білизною.

— Де вода стоїть? — спитав він.

— Там — махнула кудись рукою сестра й хутко зникла в палаті.

Анарх побрів на веранду, але води й там не найшов. В їдальні він теж не бачив графина. "От ідіотський випадок!" — подумав він, бо спрага вже почала тривожити його. Горло йому остаточно пересохло й пекло тепер не тільки в ньому, але й в грудях стояла неможлива спека.

Йому здавалось, що він стоїть серед вогню страшенної пожежі. Дрібний дріж теж не залишав його. Все анархове грандіозне тіло здригалося в надзвичайній зимниці.

Раптом на порозі показалася Майя.

— Я вимагаю, щоб ви мене виписали! — істерично кричала вона комусь. — В противному разі я й без вас найду дорогу!

— А цього я не маю права зробити! — донісся знадвору суворий ординаторів голос.

— Тоді я сама піду!

— Ні, ви не підете, бо ви ще хворі! — знову вперто сказав ординатор.

Анарх зупинився: Майя стала на порозі й затулила собою вихідні двері.

— Це чорт знає що! — істерично закричала вона, і в цей момент їхні очі зустрілись.

І анарх побачив у Майїних зіницях стільки зневаги, що мимоволі здригнув. Майя круто повернулась і дала йому дорогу.

Тоді він кинувся до сестри Катрі.

Біля ґанку стояла самотня підвода: вона, очевидно, мусила відвезти сестру Катрю на станцію. Він подивився у вікно. В кімнаті був такий же розгардіяш, як і вчора. На корзині лежали розкидані книжки, а біля шафи — той же підбитий хихлатим морошком черевик. Сестра Катря з розпущеним волоссям сиділа на ліжку, обхопивши руками голову. На неї, очевидно, сильно вплинула Хлонина смерть. Вона й досі не могла прийти в себе. І анарх не ризикнув потривожити її.

Але спрага не давала йому спокою. Анарх відчув, що коли він скоро не найде хоч декілька крапель води, він може збожеволіти. І тоді він знову кинувся шукати графина. Він кидався з одного кінця в другий, підбігав до колодязя, заглядав туди, випивав його очима, але води ніде не було.

Навкруги було тихо. Надворі жодної людини, наче вимерла вся санаторійна зона. На конторському плацу й зараз вив лікарів сетер. Над городом стояв туман і важке мовчазне небо. Хмари зупинились і не рухались. Зрідка з високих тополь спадали краплі води й тривожно дзвеніли в ринвах.

Дріж не зупинився. Анархове тіло раз у раз підкидало. Голова йому горіла й розколювалась на дві частини. Спрага давила горло й спирала дихання. Тоді йому прийшло в голову крикнути, покликати когось на підмогу. Але він почув, що язик йому не рухається, ніби його відняло. Він знову озирнувся, але й тепер навкруги було порожньо. Тільки самотня підвода стояла біля Катриного ґанку, і на ній не було візника.

І тоді ж він раптом згадав ріку і її холодні води. Ні, він і справді збожеволів. Як він не міг досі догадитись, де йому дістати води? Там же її так неможливо багато. Саме там він і загасить свою спрагу… Це так просто, і це так ясно.

І тиха радість, і заспокоєння прийшли до нього. Голові стало легше, і спека погасла в грудях. Анархові здалося навіть, що в цю хвилину на нього налетів сіверкий вітерець і заграв у його волоссі. Тоді він, підібравши поли свого халата, обійшов центральний будинок і поволі побрів до ріки. Інстинктивно він прямував саме до тієї кручі, де вчора втопився Хлоня.

На далеких бойнях ревів віл, і рев був тягучий і тривожний. Стояв стіною туман, і за ним не видно було ні города, ні поселків, ні експериментальної ферми. Тільки командна висота виділялась одним своїм одрогом.

Він перейшов уже санаторійну межу. Продираючись крізь дикий малинник, він і тепер почув задушений крик санаторійного дурня. Скоро він був на трясовині. Він тепер обережно переступав калюжі, ніби й справді боявся, що замочить ноги. Але вода все-таки попала в один ботинок, і ботинок весь час кумкав. Це навіть знервувало його, і він, побачивши горбик, сів на нього, зняв ботинок і вилив відтіля воду.

Але анарх помилився, гадаючи, що спека в ньому погасає. Дріж теж не зупинявся, і різниця була та, що тепер він брав його приступами. Голова чим далі, то більш набирала ваги, і зараз вона не тільки горіла: її буквально охоплено було нагартованим полум'ям.

Нарешті з туману виплила круча і анарх скоро був біля неї. Переплигнувши останню калюжу, він став на берег і озирнувся.

Навкруги було тихо, з дальнього города долітали неясні звуки розтрощеного дзвону.

Він спустився з кручі й став на пісок. Холодна вода поволі, ледве помітно пливла в темну даль. "Але як же я води нап’юся?" — подумав він, ніби й справді не знав, як це можна зробити.

Нарешті він нагнувся, набрав у долоню води й приложив до неї свої гарячі уста. Разів із п'ять він проробив таку процедуру, але спраги не міг погасити. Тоді він сів на землю й почав роздягатись. Скинув ботинки, халат, сорочку. А коли налетів на нього сіверкий вітерець, він подумав, що тепер глибока осінь і він може застудитись.

Коли анарх увійшов у воду, він навіть здивувався: вода була така тепла, ніби зараз стояв літній ранок. Він одійшов од берега й став по груди.

І тоді ж на другому березі він побачив крізь туман Карно. Той сидів на горбику й дивився на нього. Але анарх не звернув на це уваги, наче й справді таке явище було цілком природним. Перед ним знову постали тихі прозорі фантоми, і йому було легко й радісно. І знову постала перед ним безмежна дорога, сизий димок молодої інсурекції й голубе дитинство. І знову він побачив далекі сибірські поля, азіатську магістраль і занесену снігом монгольську станцію.

На далеких бойнях ревів віл, і рев був тягучий і тривожний. Але анарх його не чув. І вже не бачив він другого берега, де сидів Карно й саркастично всміхався.

Упала одна крапля, друга — і раптом замжичило. Невеселий осінній дощик біг, спотикаючись, до санаторійної

зони. Зашуміли ринви. І печальну елегію осінньої чвирі замкнула похоронна процесія.

Це було на третій день після події з Хлонею.

Із палати виносили двох: Хлоню й анарха. Біля Катриного ґанку й тепер стояла самотня підвода й віяло пустелею навкруги. Катря не пішла виряджати подорожників у вічність. Вона й зараз сиділа на своєму ліжку з розпущеним волоссям. Вона так дивилась у вікно, ніби чекала, коли ж нарешті здохне лікарів сетер. Пес і тепер нудно й тягуче вив. Проте, можливо, сестра Катря тоскувала, що ніяк не попаде на холодну станцію дикої сибірської тайги. І зараз біля шафи лежав подертий черевик, і з нього витикався зелений хихлатий морошок.

Але й Майя не пішла виряджати подорожників у вічність. В той час, коли процесія пересікала бездоріжжя, вона стояла з заплющеними очима на командній висоті, одкинувши голову на гілку. Майя щось шепотіла, наче творила якусь невідому молитву.

…І раптом знову впала одна крапля, друга — і замжичило. Невеселий осінній дощик біг, спотикаючись, до санаторійної зони.

XX

Із щоденника хворої. "…І стоїть той тихий осінній сум, що буває на одинокому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо в невідомий дальній димок…". — Але я й тут не можу поставити крапки: по-перше, мені шкода героїв, що з ними мушу розлучитись; по-друге, я ще раз хочу сказати, що повість про санаторійну зону мені все-таки не вдалась. А

втім, так і мусило бути: рівне, спокійне письмо ніколи не передасть запаху епохи, коли цю епоху пише сучасник. І мої далекі нащадки, витягнувши з архіву ці нерівні рядки — я вірю! — мисленно стиснуть мою руку й скажуть: воістину ця женщина вміла любити. Але річ не в цьому: тепер, коли я почуваю, що мої легені остаточно розруйновані, коли я й сама підходжу до процесії подорожників у вічність, — тепер (нарешті), скінчивши свою повість про санаторійну зону, я не можу не сказати, як я безумно люблю життя. Отже, з тих двох початків, що борються в мені, життя і смерті, перемагає перше. А втім, да не подумають мої далекі нащадки, що XX главу я написала спеціально для цензора. Така думка образила б пам'ять м'ятежних комунарів. То нічого, що я женщина з женственною натурою, — в добу горожанських воєн я — солдат революції, і моє перо — гострий багнет, який завше сторожко прислухається. Так, я безумно люблю життя. Я вірю, що в темних очах моєї буйної неспокійної республіки нарешті заграє голубий промінь, і вона найде те, чого так довго шукає. І зараз у мене один біль: я тоскую, що я не можу бути безсмертною. Бо ж подумайте: я не зробила й трильйонної частини того, що хотіла зробити, і я не розказала того, що мусила розказати. Бо ж подумайте: я бачу перед собою не тільки Хлоню, анарха, Майю й сестру Катрю, — я вже бачу перед собою нових невідомих людей, сильних, як леопард, прозірних, як "чека", і вільних, як воля. Невже ж фортуна не допустить, щоб я про них написала повість?

…І стоїть той тихий осінній сум, що буває на одинокому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо в невідомий дальній димок.